



АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ : ТЕОРІЯ, ДОСВІТ, ПРАКТИКА

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнської науково-практичної конференції
(28-29 квітня 2022 р., м. Одеса, Україна)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО (м. Одеса)
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ : ТЕОРІЯ, ДОСВІТ, ПРАКТИКА

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнської науково-практичної конференції
28-29 квітня 2022 року

Одеса

ФОП Белий А.Є.
2022

УДК 159.9: 37.015.3

ББК 88.4

А 43

Друкується згідно рішення Вченої ради Соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Протокол № 6 від 17.02.2022 р.)

Актуальні проблеми психології особистості :
А 43 **теорія, досвіт, практика :** Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28-29 квітня 2022 р.). / відп. ред. О. П. Саннікова. Одеса :ФОП Бєлий А.Є., 2022. 168 с.

ISBN 978-617-7757-40-4

Редакційна колегія

- Саннікова О. П. – *доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та диференціальної психології; відповідальний редактор;*
- Василенко І. В. – *кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології;*
- Меленчук Н. І. – *кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної та диференціальної психології;*
- Санніков О. І. – *доктор психологічних наук, професор кафедри теорії та методики практичної психології.*
- Кривдик В. Г. – *здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти.*

Матеріали збірника містять результати теоретико - емпіричних досліджень, що здобуті в процесі науково-дослідної роботи студентів, аспірантів та науковців, які навчаються і працюють у закладах освіти України.

Для студентів, аспірантів, молодих науковців, психологів, педагогів та широкого кола зацікавлених осіб.

За зміст та помилки, що можуть зустрічатися в тексті статей, несуть відповідальність автори.

ISBN 978-617-7757-40-4

© Університет Ушинського, 2022

ЗМІСТ

Саннікова О. П., Овчарова К. В. Ризикованість у супроводі нарцисичних рис особистості	5
Водолазська О. О., Бандур Ю. К. Співвідношення показників типів сімейних стосунків і батьківського ставлення до дітей	13
Борінштейн Є. Р., Алексішина М. В. Особливості емпіричних досліджень з проблеми «психологічні прояви альтруїзму у студентів»	19
Гордієнко І. О., Маліновська В. В. Взаємозв'язок локусу контролю з різними видами копінг-стратегій.....	25
Казанжи М. Й., Алфер'єва Д. В. Вплив методу кінотерапії на рівень агресивності особистості.....	39
Максименко Ю. Б., Малюта Ю. С. Психологічні особливості персоніфікації комп'ютера у дітей молодшого шкільного віку	45
Саннікова О. П., Демінська К. В. Професійне вигорання адвокатів: аналіз суб'єктивних переживань	52
Цибра М. Ф., Дюжева Ю. А. Психологічні особливості прояву соціального інтелекту підлітків із різним рівнем залежності від соціальних мереж	59
Лісеєнко О. В., Димитрієва О. А. Виявлення основних проблем сімейного виховання дитини	67
Ульянова Т. Ю., Крікун Д. В. Особливості взаємозв'язків між показниками професійного вигорання та копінг-стратегій.....	73
Санніков О. І., Зелененька О. І. Професія та хобі як форми професійної самореалізації особистості	79
Савченко Ю. О. Особливості підлітків, в різній мірі схильних до ризику	93
Черножук Ю. Г., Овчаренко О. В. Інтелект менеджерів приватних торгівельних компаній	100
Дегтяренко Т. В., Пікалова Т. А. Співставлення основних властивостей нервової системи з показниками нейротизму у студентів-першокурсників	106

Петрушко К. Т. Особливості емоційних станів студентів у період карантинних обмежень	112
Саннікова А. О. Особливості психічних станів, що переживаються виконавцями	116
Василенко І. А., Філонова К. С. Особливості конфліктності підлітків різного рівня агресивності	125
Дегтяренко Т. В., Нехаєва Н. Ю. Особливості працездатності учнів випускних класів з різним рівнем уваги	129
Бринза І. В., Кочерба І. П. Психологічні особливості старших підлітків, які спряжені з труднощами спілкування	135
Максименко Ю. Б., Міщенко О. С. Підходи щодо обґрунтування моделі формування відношення особистості до власного здоров'я	141
Санніков О. І., Гайворонський В. А. Детермінанти специфічних проявів агресивності професіонала	148
Меленчук Н. І. Сімейне консультування як вид психологічної допомоги	159

УДК: 159.9

РИЗИКОВАНІСТЬ У СУПРОВОДІ НАРЦИСИЧНИХ РИС ОСОБИСТОСТІ

Саннікова О. П.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Овчарова К. В.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

В статті презентовано результати дослідження індивідуально-психологічних особливостей осіб, які відрізняються ризикованістю (схильністю до ризику). Розглядаються особливості деяких небажаних соціальних проявів, що відносяться до нарцисичних тенденцій, до крайніх (субклінічних) варіантів «норми».

Схильність до ризику (ризикованість) розглядається як характеристика особистості, яка проявляється не тільки в умовах невизначеності, в екстремальних умовах, що впливає на успішність і процес діяльності, а й в інших, неемоціогенних ситуаціях, якщо людина спрямована на пошук ризику, прагне ризикувати й переживати відчуття ризику (Саннікова, 2003). Схильність і готовність до ризику можна трактувати як досить стійкі характеристики (властивості) особистості. Саме ризикованість (ризик-риси) як стійка схильність особистості до переживання ризику обрана нами як підґрунтя задля пошуку індивідуально-типових особливостей *нарцисизму*.

Відомо, «Вільний індивідуалізм», що став популярним останні роки у суспільстві, не тільки призводить до порушень спілкування, порушень міжособистісних відносин, впливає на успішність діяльності, а й сприяє розвитку особистісної організації як нарцисичної. Саме тому актуальним стає теоретико-методологічне обґрунтування проблеми нарцисизма, вивчення його психологічних виявів, індивідуальних варіацій ознак цього феномену (Саннікова, 2021). Важливо відзначити, що психоаналітичну концепцію

нарцисизма запропонував З. Фрейд ще в 1914 р. Нарцисизм він розумів, як концентрацію інтересу людини винятково на собі. Це специфічний стан З. Фрейд розглядав і як особистісний, і як клінічний феномен. Пізніше цей феномен уточнюється й визначається і як деякий стійкий тривалий **стан**, що виник на основі викривлення способів регуляції уявлень особистості про себе, і як **особистісна риса**, яка характеризується, у першу чергу, «демонстрацією грандіозності» (Лісовенко, 2016). У психології індивідуальних відмінностей нарцисизм («неклінічний нарцисизм») розглядається як стабільна риса особистості, що варіює в межах норми, що й впливає на особливості міжособистісних відносин і успішність діяльності

Відповідно до сучасних психоаналітичних уявлень система нарцисичної регуляції особистості є самостійною й важливою для психічного здоров'я. Нарцисична регуляція розуміється як підтримка афективної рівноваги відносно почуттів внутрішньої стабільності, власної цінності, упевненості в собі й гарного самопочуття, тобто відносно почуття самого себе, або власного Self. Регуляція Self-Системи здійснюється за різними напрямками. Одне із цільових напрямків – це задоволення потреби в освоєнні нових можливостей, у нових формах почуттів, переживань, подій, думок; задоволення потреби в нових формах і способах самовираження й визнання. Процеси регуляції випливають з двох протилежних принципів. Один націлений на досягнення вільного від напруги стану спокою, інший – це прагнення відійти від рівноваги. У другому випадку здійснюється пошук нового досвіду за рахунок дотику до таємничості, до переживання несподіванок, пошуку сенсорно-афективної стимуляції тощо. Саме цей процес нарцисичної регуляції додержуються принципу занепокоєння й прагнення від рівноваги до нерівноваги (Sannikova, 2017).

Спираючись на сказане вище, ми припустили, що комбінація нарцисичних рис в осіб, схильних до переживання ризику буде відрізнятися від «неризикованих» особистостей.

У літературі є інформація про пошук індивідуальних відмінностей у проявах нарцисизма (Саннікова, Децик, 2018); вивчається зв'язок нарцисизма із труднощами ідентифікації емоцій, з низькою емпатією; з виразною демонстративністю,

упевненістю в перевазі над оточуючими, потребою завжди перебувати в центрі уваги (Morf & Rhodewalt, 2009); у зв'язку з авантюрністю як рисою особистості (Меленчук, 2015; Меленчук, Беленцова 2019); з самоприйняттям (Гордієнко, 2017); з емоційною сферою особистості (Deneke F.-W., B. Hilgenstock, 1989; Henseler H., 2000), зокрема з емоційністю як стійкою схильністю особистості до переживань емоцій певної домінуючої модальності (емоційної диспозиції) (Саннікова, 2017, 2021).

Отже, мета статті – виклад та обговорення результатів дослідження індивідуально-психологічних особливостей неклінічного нарцисизма в осіб, котрі різняться за схильністю до ризику.

Статистична обробка даних проводилась з використанням комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows 10. Використовувались кількісний (кореляційний, t-критерій Ст'юдента) та якісний (метод «асів» і метод «профілів») аналізи даних.

Діагностика ризик-риси здійснювалася за допомогою Тест-опитувальника якісних показників схильності до ризику (ризик-риси, диспозиції) О.П. Саннікової, С.В. Бикової (2008). Особливістю цієї методики є достатня надійність та валідність, легкість у використанні та отримання результату, який діагностує емоційний, когнітивний, дієвий і контрольно-регулятивний компоненти схильності до ризику.

Риси нарцисичної спрямованості вивчалися за допомогою Нарцисичного опитувальник особистості, NPI-40. Нарцисичний опитувальник особистості NPI-40 (Narcissistic Personality Inventory, NPI-40) був розроблений для виміру нарцисизму як властивості особистості задля соціально-психологічних досліджень.

В таблиці 1 представлено значущі взаємозв'язки між показниками схильності до ризику та нарцисизму. Аналіз табл. 1 свідчить про наявність лише додатних кореляційних зв'язків між показниками, що вивчаються. Так показник авторитетності (Авт) має додатній зв'язок з такими показниками ризику, як емоційний компонент ризику (ЕКР) на 5% рівні та контрольно-регулятивний компонент (КрКР) на рівні 1%, та з композитною оцінкою схильності до ризику (КОР) на рівні 5%.

Таблиця 1

**Матриця значимих взаємозв'язків між показниками
схильності до ризику та нарцисизму**

Показники нарцисизму	Показники схильності до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
Авт	412**			328*	335**
Дм	489**	525**		369**	460**
П	448**	453**	296*		425**
Об	321*				
Вл	367**	318*	324*		354**
М	352**	466**	305*		397**
ШН	578**	538**	379**	387**	530**

Примітка: 1) N=43; 2) нулі й коми опущені; 3) позначення «» показує зв'язок на рівні 5% ($\rho \leq 0,05$), позначення «**» – на рівні 1% ($\rho \leq 0,01$); 4) умовні позначення показників за методикою «Нарцисичний опитувальник особистості (NPI-40)»: Авт – Авторитетність, Дм – Демонстративність, П – Перевага, Об – Обраність, Вл – Використання людей, Спт – Самодостатність, М – Марнославство, ШН – Шкала нарцисизму; 5) умовні позначення показників за методикою «Схильність до ризику»: ЕКР – Емоційний компонент, ККР – Когнітивний компонент, ДКР – Дійовий компонент, КрКР – Контрольно-регулятивний компонент, КОР – Композитна оцінка схильності до ризику.*

Аналіз табл. 1 показав, що показник демонстративність (Дм) корелює додатно з емоційним компонентом ризику (ЕКР) на рівні 5%. Показник демонстративності також має кореляційні зв'язки на рівні 5% з когнітивним компонентом (ККР), з контрольним регулятивним компонентом (КрКР), та з композитною оцінкою схильності до ризику. Показник перевага (П) значущі додатно пов'язаний з такими показниками, як: Емоційний компонент (ЕКР), Когнітивний компонент (ККР), Композитна оцінка схильності до ризику (КОР), корелює додатно на рівні 5%, а з дійовим компонентом (ДКР) на рівні 1%. Далі встановлено, що

обраність (Об) корелює лише з одним показником, це додатна кореляція з емоційним компонентом (ЕКР) на рівні 1%. Наступний показник використання людей (ВЛ), при аналізі таблиці, виявлено, що даний показник корелює додатно з показниками схильності до ризику, такими як, когнітивний компонент (ККР), дійовий компонент (ДКР) на рівні 1%, а з показниками емоційного компоненту (ЕКР), та композитної оцінки схильності до ризику (КОР) на рівні 5%. Розглянувши додатну кореляцію показника марнославства (М), можна стверджувати, що з емоційним компонентом (ЕКР), когнітивним компонентом (ККР) та композитною оцінкою схильності до ризику (КОР) цей показник корелює на рівні 5%, а от з дійовим компонентом (ДКР) на рівні 1%. Цікаво було розглянути шкалу нарцисизму (ШН), та її кореляцію. Так ми бачимо, що шкала нарцисизму (ШН) корелює в усіма показниками схильності до ризику додатно й на рівні 5%, це показники емоційного компоненту (ЕКР), когнітивного компоненту (ККР), дійового компоненту (ДКР), контрольного регулятивного компоненту (КрКР), та композитної оцінки схильності до ризику (КОР).

Таким чином, завдяки кореляційному аналізу, емпірично доведено взаємозв'язок між показниками схильності до ризику, та показниками нарцисизму. Схильність до ризику найбільше пов'язана з такими показниками як демонстративність, перевага, використання людей, марнославство, та загалом з шкалою нарцисизму.

Особливості нарцисизму ризикованих і неризикованих осіб виявлялися за допомогою методу асів і профілів, представлених на рис. 1. На осі ОХ відзначені показники нарцисизма, на осі ОУ їх значення, виражені в балах.

Аналізуючи рисунок 1 слід відмітити, що вкрай високих і вкрай низьких значень показників нарцисизму по жодному профілю не виявлено. Як зазначено дослідниками цього феномену, це може свідчити про відсутність у представників цієї вибірки нарцисичної патології. На графіку можемо спостерігати особливості нарцисизму у осіб схильних, та не схильних до ризику. Серед всіх показників нарцисизму, отриманих в результаті дослідження у ризикованих осіб, домінують: авторитетність (Авт), демонстративність (Дм), марнославство (Мс). Такі результати можна пояснити тим,

що це спортсмени, високого рівня в індивідуальному виді спорту, який базується на ризику. Отже, ризикованим особам більш властиві прояви нарцисизму, ніж особам не схильним до ризику.

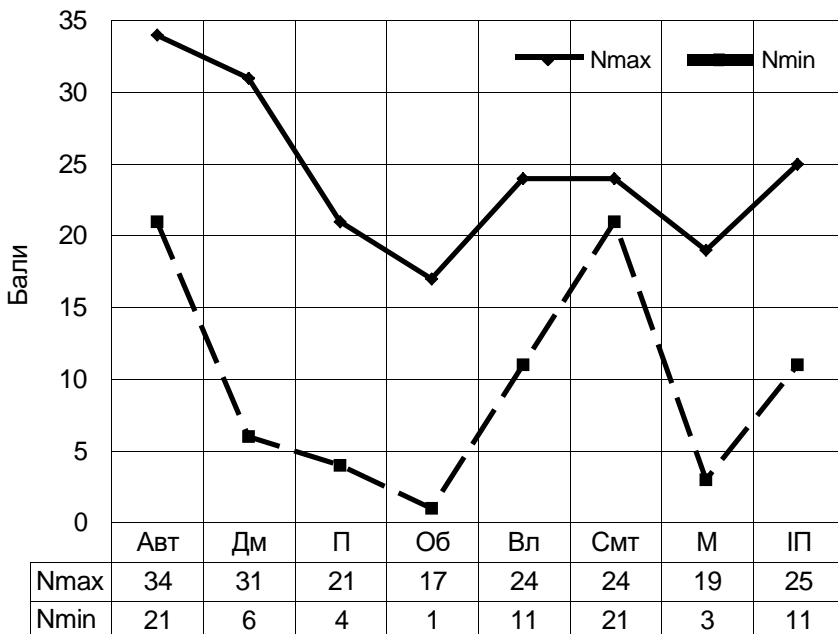


Рис. 1. Профілі нарцисизму (за результатами «Нарцисичного опитувальника особистості» (Narcissistic Personality Inventory, NPI-40) представників обраних груп.

Примітка. 1) групи: *Rmax* ($N=7$) – представники з високими значеннями загального показника схильності до ризику, *Rmin* ($N=7$) – особи з низькими значенням показника ризик-риски; 2) позначення показників нарцисизму за означеною методикою: Авт – Авторитетність, Дм – Демонстративність, П – Перевага, Об – Обраність, ВЛ – Використання людей, СМд – Самодостатність, Мс – Марнославство, ШН – інтегральний показник – шкала нарцисизму.

Аналізуючи рисунок 1 слід відмітити, що вкрай високих і вкрай низьких значень показників нарцисизму по жодному профілю не виявлено. Як зазначено дослідниками цього феномену, це може свідчити про відсутність у представників

цієї вибірки нарцисичної патології. На графіку можемо спостерігати особливості нарцисизму у осіб схильних, та не схильних до ризику. Серед всіх показників нарцисизму, отриманих в результаті дослідження у ризикованих осіб, домінують: авторитетність (Авт), демонстративність (Дм), марнославство (Мс). Такі результати можна пояснити тим, що це спортсмени, високого рівня в індивідуальному виді спорту, який базується на ризику. Отже, ризикованим особам більш властиві прояви нарцисизму, ніж особам не схильним до ризику.

Підтверджено припущення про те, що індивідуальна своєрідність нарцисичних рис у межах психічної норми, варіативність їх індивідуальних композицій (якісно-кількісна комбінація компонентів нарцисизма) зумовлені рівнем схильності особистості до ризику: сполучення нарцисичних рис в осіб, схильних до переживання ризику відрізняється від «неризикованих» особистостей.

Література

1. Бикова С. В. *Схильність до ризику та відповідальність у різних сферах життєдіяльності. Наука і освіта. 2007. № 8-9. С. 12-16.*
2. Гордієнко І. О. *Самоприйняття та нарцисизм: співвідношення показників. Проблеми сучасної психології особистості. Вип. 8: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів (25-26 травня 2017). Одеса : ВМВ, 2017. С. 62-67.*
3. Корнилова Т. В., Корнилов С. А., Чумакова М. А., Талмач М. С. *Методика діагностики личностных черт «Темной триады»: апробация опросника «Темная дюжина». Психологический журнал. 2015. Том 36. № 2. С. 99-112.*
4. Лісовенко А. Ф. *Заздрість та нарцисизм. Наука і освіта : наук.-практ. журнал. 2016. № 2-3. С. 83-90.*
5. Меленчук Н. І. *Нарцисичні прояви авантюристів. Наука і освіта. 2015. № 10. С. 91-97.*
6. Меленчук Н. І., Беленцова О. В. *Нарцисизм як предиктор авантюристів особистості. Проблеми сучасної психології особистості. Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (21 березня 2019 р.). Одеса : ВМВ, 2019. С. 113-120.*
7. Саннікова О. П. *Феноменология личности : Избранные психологические труды. Одесса: СМІЛ, 2003. 256 с.*
8. Саннікова О. П., Бикова С. В. *Науково-методичний твір*

«Тест-опросник качественных компонентов склонности к риску (психодиагностическая методика)» : Свідोцтво про реєстрацію авторського права на твір № 24519. Міністерство освіти і науки України. Опубл. 22.05.2008. 26 с.

9. Саннікова О. П., Бикова С. В. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику : апробація оригінальної методики. Проблеми гуманітарних наук : наук. зап. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. Дрогобич: Ред. видав. відділ ДДПУ імені І. Франка, 2008. Вип. 19. Психологія. С. 4-15.

10. Саннікова О. П., Децик М. П. Пошук індивідуальних відмінностей у проявах нарцисизма. Проблеми сучасної психології особистості: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. мол. учених та студентів. Вип. 9 (17-18 травня 2018 р.). Одеса : ВМВ, 2018. С. 16-22.

11. Саннікова О. П. Прояви неклінічного нарцисизму: пошук індивідуальних відмінностей. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. № 16 (61). С. 87-98.

12. Фрейд З. О введении понятия «нарцисизм». Психология бессознательного. М. : СТД, 2006. С. 39-73.

13. Deneke F.-W., B. Hilgenstock. Das Narzissmusinventar. Bern: Hans Huber, 1989. 84 s. URL: <https://forpsy.ru/works/indeks-funktsionirovaniya-self-sistemyi>.

14. Henseler H. Narzisstische Krisen. Zur Psychodynamik des Selbstmords. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag GmbH, 2000. 208 S. URL: <https://forpsy.ru/works/indeks-funktsionirovaniya-self-sistemyi>.

15. Morf C. C., Rhodewalt F. Die Paradoxa des Narzissmus ein dynamisches selbstregulatorisches Prozessmodell. Narzissmus Grundlagen – Störungsbilder – Therapie. Stuttgart-N.Y. : Schattauer, 2009308-347.

16. Sannikova Olga. Individual-typical variations of narcissism. Наука і освіта. 2017. № 11/CLXIV. С. 179-186.

УДК 159.314.6

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ТИПІВ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ І БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ

Водолазська О. О.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Бандур Ю.К.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Анотація. У даному повідомленні подано результати теоретико-емпіричного дослідження співвідношення показників типів сімейних стосунків і батьківського ставлення до дітей молодшого шкільного віку. Встановлено наявність численних кореляційних зв'язків між досліджуваними параметрами, що вказує на те, що на дитячо-батьківських відносинах визначається тип сім'ї, позиція, яку займають дорослі, стилі відносин та роль, що вони відводять дитині у них. Під впливом типу батьківських відносин формується особистість дитини.

Для проведення емпіричної частини дослідження використано наступний психодіагностичний інструментарій: тест-опитувальник батьківського відношення А.Я. Варги та В.В. Століна та методика Ейдеміллера Е.Г. та Юстіцкіса В.В. "Аналіз сімейних взаємин" (АСВ).

Ключові слова : типи сімейних стосунків, батьківське ставлення, емоційність, молодший шкільний вік, особистість, чинники.

Проблема дитячо-батьківських відносин залишається незмінно гострою протягом усього розвитку психологічної науки та практики. Стосунки між членами сім'ї є первинною системою соціальних відносин, а взаємозв'язок батьків і дітей забезпечує формування найважливіших структур самосвідомості, розвиток соціально-психологічних якостей та розкриття їхнього внутрішнього потенціалу. Дитячо-батьківські відносини певним чином впливають на загальний розвиток дитини, у тому числі і на психологічний.

Питання, присвячені проблемі дитячо-батьківських

відносин, розглядалися вченими на протязі довгого періоду часу. У вітчизняній психології дослідженнями в цій сфері займалися такі вчені, як Л.І. Божович, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, М.І. Лісіна, О.М. Леонтьєв., В.С. Мухіна, Г.Т. Хоментausкас, Д.Б. Ельконін та інші. У процесі виховання дитини в сім'ї особливого значення набуває батьківська позиція, що включає такі компоненти, як особливості емоційного ставлення до дитини, мотиви, цінності і цілі батьківства, стиль взаємодії з дитиною, способи вирішення проблемних ситуацій, соціальний контроль і знаходить вираз в типі сімейного виховання, які висвітлювалися в працях О.Є. Личко, А.Я. Варга, О.О. Бодальова, В.В. Століна, Ю.Б. Гіппенрейтер, А.С. Співаковської, О.А. Карабанової.

Батьківське ставлення сприймається як система різноманітних почуттів стосовно дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків (Варга, Столін, 1998). А за визначенням О. Б. Насонової, батьківське ставлення — «це особливий феномен, який поєднує емоційні переживання та почуття, пов'язані з дитиною, поведінкові стереотипи, що проявляються у спілкуванні та поводженні з нею, особливості її сприймання та розуміння» (Насонова, 1996) У ставленні батьків до дітей акумулюється вся система внутрішньосімейних відносин, у них знаходять свій прояв особливості подружніх взаємин, стосунки дорослих зі своїми батьками, зовнішні соціальні зв'язки сім'ї та інші чинники.

І. В. Дубровіна у своїй роботі розглядає сім'ю як головне джерело соціалізації (Дубровіна, 2002) У сім'ї соціалізація відбувається найбільш природно і безболісно, основним механізмом її є виховання. У процесі виховання дитини в сім'ї особливого значення набуває батьківська позиція, що включає такі компоненти, як особливості емоційного ставлення до дитини, мотиви, цінності і цілі батьківства, стиль взаємодії з дитиною, способи вирішення проблемних ситуацій, соціальний контроль і знаходить вираз в типі сімейного виховання. Отже, метою даного повідомлення є викладення результатів теоретико-емпіричного дослідження співвідношення показників батьківського ставлення до дітей та типів сімейних стосунків. Вибірку склали тридцять п'ять осіб, батьки дітей другого класу

середньої школи № 54, міста Одеси. Статистичний аналіз отриманих даних проведено за допомогою програми SPSS for Windows 13.0.

Встановлено, що показники батьківського ставлення демонструють як додатні, так і від'ємні значущі кореляційні зв'язки з показниками сімейних взаємин. Надалі нами були описані найбільш значущі кореляції.

Таблиця 1

Значущі кореляційні зв'язки показників сімейних взаємин та батьківського ставлення до дітей

Показники сімейних взаємин	Показники батьківського ставлення				
	ПрВід	КОО	СИМ	ППСОЦ	ІНФ
ГППр		-320*		-345**	
ПОТ				-288**	
НВО	-302*			356**	
НВО (2)			125*		
НВЗ		337*		369**	
НВЗ (2)	205*		237*		253*
НС			105*	-190**	
МС	214*			221*	
НСВ	171*	261*		175**	261*
РБП				321**	
ПДЯ	253*	189*			-212*
ВН			247*		
ФВ		299**		-368**	258*
НБП	214*		-118*	-409*	
ПНДВП	-305*			368**	
ВК			247**		-267*
ПЧЯ	269*				-319*
ПЖЯ	156*		-185*		

*Примітки: тут і надалі 1) коми та нулі опущені; 2) ** - значущий кореляційний зв'язок на 1% рівні, * - значущий кореляційний зв'язок на 5% рівні; 3) Умовні скорочення показників батьківського ставлення: ПрВід- прийняття-відштовхування; КОО - кооперація.; СИМ-симбіоз; ГПСОЦ- гіперсоціалізація; ІНФ- інфантилізація. 4) Умовні скорочення показників сімейних взаємин: ГППр -гіперпротекція; ПОТ- потурання; ІПД- ігнорування потреб дитини; НВО- надмірність вимог обов'язків; НВО(2)-*

недостатність вимог обов'язків; НВЗ- надмірність вимог заборон; НВЗ(2)- недостатність вимог заборон; НС- надмірність санкцій; МС- мінімальність санкцій; НСВ- нестійкість стилю виховання; РБП- розширення батьківських почуттів; ПДЯ- перевага дитячих якостей; ВН- виховна невпевненість; ФВ- фобія втрати; НБП- нерозвиненість батьківських почуттів; ПНДВП-проекція на дитину власних почуттів; ВК-винесення конфлікту; ПЖЯ- перевага жіночих якостей; ПЧЯ- перевага чоловічих якостей.

За результатами кореляційного аналізу було виявлено додатний взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та недостатністю вимог-обов'язків, ($r = 356$, $p \leq 0,05$). Це може свідчити про те, що дитині приділяється багато уваги, але батьки часто забувають про її обов'язки, що може привести до того, що вона стане не самостійною та не здатною вибрати свої власні способи поведінки.

Також виявлено додатний взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та недостатністю вимог заборон, ($r = 369$, $p \leq 0,05$). У цій ситуації можна допустити, що дитині майже «все не можна». Їй пред'являється безліч вимог, що обмежують її свободу і самостійність. Типові висловлювання батьків додають їй страху перед будь-якими проявами самостійності. Цей страх проявляється в різкому перебільшенні наслідків, до яких може призвести хоча б незначне порушення заборон, а також у прагненні придушити самостійність думки дитини.

Наступним фактором виявлено додатний взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та розширенням сфери батьківських почуттів ($r = 321$, $p \leq 0,05$). Тут ми можемо зауважити, що чим вище прагнення батьків віддати дитині (частіше протилежної статі) «всі почуття, всю любов», пред'явлення дитині вимог, що не відповідають її можливостям, тим вищий рівень її тривожності. В силу віку та незрілості особистості дитина не зможе виправдати очікування таких батьків та вона починає тривожитися через те, що тим самим вона засмутить їх.

Ще одним додатним показником став взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та проекцією на дитину власних небажаних почуттів ($r = 368$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що через почуття, які батьки відчують, але не визнають в самих собі, через боротьбу з небажаною якістю у дитини, це допомагає батькам вірити, що в них самих даної якості немає, і

це, на жаль, відображається в небажанні спілкуватися з власною дитиною.

Виходячи з результатів кореляційного аналізу виявлено від'ємний взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та гіперпротекцією ($r = -345$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що поєднання великої витрати часу батьків на виховання дітей, жорсткою системою заборон, обмежень та санкцій за їх порушення, з одного боку, та повним ігноруванням потреб дитини, недостатнім прагненням до задоволення її запитів, з іншого, не завжди є надмірною турботою про дітей, вираженою у прагненні батьків оточувати дитину, підвищеною увагою захищати навіть за відсутності реальної небезпеки.

Наступним є від'ємний взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та потуранням дитині ($r = -288$, $p \leq 0,05$). Потурання є вихованням по типу «дитина – кумир сім'ї». Помилка у формуванні дитячої психології полягає в тому, що дитині з дитинства говорять, яка вона чудова, талановита, негайно виконують будь-які її забаганки та примхи, всі труднощі вирішують за дитину батьки (частіше – один з батьків), при цьому вони приділяють дитині багато часу та уваги, проте не надають їй емоційної підтримки, ігнорують її потреби у спілкуванні з батьками та часто використовують покарання як основний метод виховання. Для такої дитини характерний дуже високий рівень домагань, вона прагне бути лідером, прагне виділитися, бути в центрі уваги.

Також виявлено від'ємний взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та фобією втрати дитини ($r = -368$, $p \leq 0,05$). А ось це свідчить про те, що, незважаючи на те, що батьки не надають дитині емоційної підтримки, ігнорують її потреби у спілкуванні, вони відчують підвищену невпевненість, страх помилитися, перебільшені уявлення про несамостійність дитини, її хворобливість тощо.

Наступний від'ємний взаємозв'язок між авторитарною гіперсоціалізацією та нерозвиненістю батьківських почуттів ($r = -409$, $p \leq 0,05$). Зауважимо, що це може свідчити про те, що адекватне виховання дітей можливе лише тоді, коли батьками рухають якісь досить сильні мотиви: почуття обов'язку, любов до дитини, потреба «реалізувати себе» у дітях, «продовжити себе». Слабкість, нерозвиненість батьківських почуттів нерідко зустрічається в батьків дітей із відхиленнями особистісного

розвитку.

Ще одним від'ємним взаємозв'язком є перевага чоловічих якостей та інфантилізація ($r = -319$, $p \leq 0,05$). Це говорить про те, що нерідко ставлення батька до дитини обумовлюється не дійсними особливостями дитини, а такими рисами, які батько приписує її статі, тобто «взагалі чоловікам» або «взагалі жінкам», що відображає особливості сприйняття та розуміння дитини батьками, при цьому вони прагнуть інфантилізувати дитину, приписати їй особисту та соціальну неспроможність. Батьки бачать дитину молодшою порівняно з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки та почуття дитини здаються їм дитячими, несерйозними. Дитина представляється не пристосованою, не успішною, відкритою для поганих впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, докучають на її неуспішність. У зв'язку з цим вони намагаються захистити дитину від труднощів життя та суворо контролювати її дії.

Ще один від'ємний взаємозв'язок між кооперацією та гіперпротекцією ($r = -320$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що навіть при прагненні дорослих до співпраці з дитиною, прояв з їхнього боку щирої зацікавленості та участь у її справах, у батьків часто не вистачає часу, дитина опиняється на периферії уваги батьків, до неї «не доходять руки», батькам «не до неї». Дитина часто випадає в них з очей. За неї беруться лише іноді, коли трапляється щось серйозне.

Також нами виявлено від'ємний взаємозв'язок між кооперацією та недостатністю вимог заборон ($r = -337$, $p \leq 0,05$). Батьки прагнуть спілкування з дитиною, хочуть брати участь у її справах, тісно співпрацювати з дитиною, через надмірну увагу батьків дитина легко порушує заборони, вона сама визначає коло своїх друзів, час їжі, прогулянок, занять, тим самим доводячи батькам свою самостійність.

Наступний від'ємний взаємозв'язок між прийняттям/відкиданням і проекцією на дитині власних небажаних почуттів ($r = -305$, $p \leq 0,05$). Це може свідчити про те, що загальне емоційно позитивне (прийняття) або емоційно негативне (відкидання) ставлення до дитини батьків, веде до того, що батьки роблять проекцію своїх небажаних якостей на дитину і ведуть боротьбу з істинними або уявними якостями дитини, таким чином вони отримують з цього емоційну вигоду для себе.

І наостанок додамо про від'ємний взаємозв'язок між прийняттям/відкиданням та недостатністю вимог обов'язків ($r = -0,302$, $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що у батьків є виражене позитивне відношення до дитини. Дорослий у цьому випадку приймає дитину такою, якою вона є, поважає і визнає її індивідуальність, схвалює її інтереси, підтримує плани, проводить з нею чимало часу і не шкодує про це, але дитина має мінімальну кількість обов'язків у сім'ї.

У **висновку** зауважимо, що найбільш прийнятним для дитини типом відносин з дорослими можна назвати той, при якому батьки приймають та поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй, схвалюють її інтереси та плани, кооперують з нею, допомагають їй, високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності, заохочують ініціативу та самостійність, намагаються бути з нею на рівних.

Література

1. Варга А. Я., Столин В. В. *Работа психолога с родителями. Детский психолог; выпуск 5, 1998.*
2. Дубровіна І. В. *Сім'я і соціалізація дитини. Психологічний журнал. 2002.*
3. Насонова О. Б. *Становлення дитячої особистості у сімейних взаєминах. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини. Київ., 1996.*

УДК 17.035.1+159.9+165.64

ОСОБЛИВОСТІ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМИ «ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ АЛЬТРУІЗМУ У СТУДЕНТІВ»

Борінштейн Є. Р.

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності, Університет Ушинського

Алексішина М. В.

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти, Університет Ушинського

Як показує агресія Російської Федерації, сучасне суспільство поки що не в змозі позбавити людство від аморальної поведінки, що руйнує, враховуючи сучасні види зброї, основу життя. Тим важливіше вивчення морально-етичної основи людини і суспільства, складовою частиною якої є альтруїзм. Альтруїзм – це цементуюча основа культури і моралі, що об'єднує людей. Без нього в багатьох випадках втрачається причина для загальної взаємодії. Альтруїзм (фр. altruisme, лат. alter – інший) є безкорисливим прагненням до діяльності на благо інших; протилежністю егоїзму. По своїй сутності, альтруїзм уявляє «різновид самозречення, бо в умовах соціальної та психологічної відокремленості між людьми в феодальному чи буржуазному суспільстві клопіт про добробут ближнього можливий лише за умов свідомого обмеження власного добробуту» [1, с. 15].

У науковий обіг в першій половині XVIII століття термін «альтруїзм» ввів французький філософ Огюст Конт [2, с. 18]. На думку О. Конту альтруїзм рушійною силою змін людського суспільства та втіленням моральної норми «жити заради інших» [3, с. 28]. Він вкладав у значення цього терміна те, щоб «служити людству, покращує себе». Цей принцип є характерним для буддизму та християнства, пізніше розвиненого англійською етикою XVII ст. (А.Шефтсбері, Ф.Хатчесон, А.Сміт) та ідеями французького Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо).

Взагалі, здатність до істинного альтруїзму, з нашої точки зору, виступає як критерій моральності поведінки і вищий етап розвитку особистості. Моральне вдосконалення суспільства може бути досягнуто шляхом виховання в людях особливого суспільного почуття-альтруїзму, яке повинно протидіяти їх егоїзму. Не відокремлення і протиставлення своїх і чужих інтересів, а їх кінцева єдність, обумовлене спільністю цілей всіх людей, лежить в основі принципів майбутнього суспільства.

Вивчаючи поняття альтруїзм, ми розглянули три основні теорії:

1) *Еволюційна*. У її поняття вкладається збереження роду, вважається, що альтруїзм біологічно запрограмований у всіх живих істотах, щоб зберегти генотип.

2) *Теорія соціального обміну*. У цій теорії йдеться про те,

що, базові цінності людини завжди зіставляється з цінностями соціального суспільства – почуттями, емоціями, інформацією, статусом, взаємними послугами. І коли людина стає перед вибором допомоги, вона може спиратися на соціальні норми і цим, ніби зважуючи витрачені зусилля та отримані вигоди, робити вибір.

3) *Теорія соціальних норм.* Ця теорія базується на принципах взаємності, тобто взаємна підтримка рідних і соціальної відповідальності, коли люди сприяє один одному, свідомо не маючи змоги відповісти взаємністю. Мотивацією їх вчинків є соціальні норми поведінки [4]. (Алтунина, 2019).

Альтруїзм в нашій роботі вивчався за допомогою таких методик: «Методика альтруїстичних установок» - автор методики М.І. Ясин [5]; методика «Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI (Das Freiburger Persönlichkeit Inventar, Freiburg Personality Inventory, FPI)» - автори І. Фаренберг, Х. Зарг, Р. Г. Гампель [6], методика «П'ятифакторний особистісний опитувальник або тест Велика п'ятірка (Big five), розроблена американськими психологами Р. МакКрай та П. Коста [7], на вибірці студентів першого курсу соціально-гуманітарного факультету спеціальностей: 028 Менеджмент соціокультурної діяльності; 033 Філософія; 034 Культурологія; 053 Психологія Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Всього дослідженням було охоплено 33 особи, віком від 17 до 22 років.

У нашій роботі ми спиралися на положення стосовно методу психологічних профілів за методикою О. П. Саннікової (Саннікова, 1995) [8]. Отже, за допомогою методу «асів» та «профілів» було здійснено диференціально-психологічний аналіз альтруїзму за особливостями якісно-кількісного поєднання показників даного феномену.

«Методика альтруїстичних установок» М. І. Ясина допомогла нам виявити високий та низький рівень альтруїзму у студентів та зробити дослідження якісної характеристики показників за методикою «Фрайбурзький особистісний опитувальник» (FPI) у груп осіб з різним рівнем альтруїзму (рис.1).

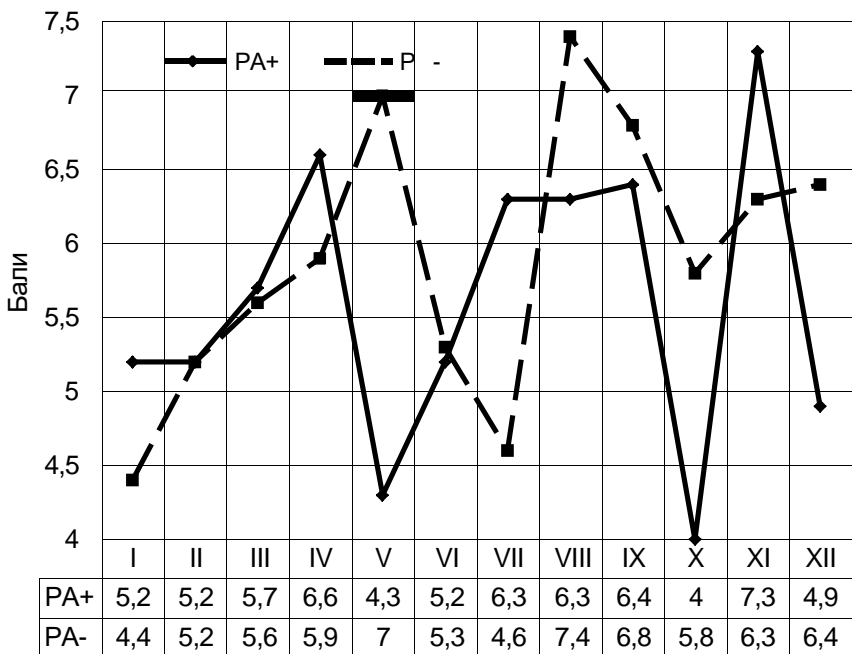


Рис. 1 Профілі психологічних особливостей за методикою «Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI» груп осіб з різним рівнем альтруїзму

Примітка. 1) PA+ (n=10) – група осіб з високим рівнем альтруїзму; PA- (n=9) – група осіб з низьким рівнем альтруїзму. 2) умовні позначення показників методики «FPI»: I (невротичність), II (спонтанна агресивність), III (депресивність), IV (дратівливість), V (товариськість), VI (врівноваженість), VII (реактивна агресивність), VIII (сором'язливість), IX (відкритість), X (екстраверсія – інтроверсія), XI (емоціональна лабільність), XII (маскулінізм – фемінізм).

Отже, далі ми розглянемо профілі за методикою FPI в групах осіб з різним рівнем альтруїзму (рис.1). Результати ранжування надані у табл. 1. Аналіз графіків та таблиці дозволяє скласти психологічні характеристики зазначених груп осіб. Розглянемо кожних профіль окремо.

Таким чином, розглянемо групу осіб з високим рівнем альтруїзму (PA+), за яскравими показниками в профілю,

такими як: IV (дратівливість), V (товариськість), X (екстраверсія – інтроверсія), XI (емоціональна лабільність). Отже, студентам альтруїстам з високим рівнем альтруїзму характерні такі якості, як дратівливість, високі показники по цій шкалі, свідчать про нестійкий емоційний стан людей цієї групи, зі схильністю до афектного реагування, які виникають при зіткненні з незвичайними ситуаціями та здатність приглушати інші психічні процеси. В таких людей є потреба бути на одинці з собою, їм більш комфортно бути наодинці, вони не проявляють соціальну активність віддають перевагу усамітненню, книжкам, своєму внутрішньому світу. Такі люди схильні жити в світі своїх особистих думок, уявлень, почуттів, таким людям притаманна пасивність.

Таблиця 1

Домінуючі показники за методикою FPI в групах осіб з високим і низьким рівнем альтруїзму

Ранг	Групи	
	Група осіб з високим рівнем альтруїзму PA+	Група осіб з низьким рівнем альтруїзму PA-
1	IV+	I-
2	V-	V+
3	X-	VII-
4	XI+	VIII+

Особи групи з високим рівнем альтруїзму (PA+), можуть мати часті вагання в настрої, високий рівень збудливості, дратівливість, мати недостатню саморегуляцію. Таким людям складно володіти собою.

Розглянемо групу осіб з низьким рівнем альтруїзму (PA-), за значущими показниками в профілю, такими як: I (невротичність), V (товариськість), VII (реактивна агресивність), VIII (сором'язливість). У цих студентів низький рівень невротичності, що свідчить про їх спокійний стан реагування на різні життєві ситуації. Їм властиві якості, такі як спокій, невимушеність, емоційна зрілість, об'єктивність в оцінці до себе та інших людей, сталість в планах і уподобаннях. Вони активні, діяльні, ініціативні, честолюбні, схильні до суперництва. Також такі студенти, компанійські та товариські, вони характеризуються, як люди потенціально можливі та

реально проявлені у соціальній активності. Таким людям дуже важливо спілкування, вони постійно мають в ньому потребу та прагнуть її задовольнити. Вони мають добре розуміння дійсності, та значно вимогливі до себе.

Таким чином, порівнюючи профілі з високим та низьким рівнем альтруїзму, ми можемо припустити, що основними відмінностями між ними є те, що люди з групи PA+ інтроверти, люблять бути на одинці, занурюються в свій внутрішній світ, віддають перевагу книжкам та усамітненню, а люди з групи PA- навпаки, екстраверти, відкриті, активні, товариські, в них є потреба бути серед людей, вести активну соціальну позицію, їм подобається бути серед людей, зазвичай їх поважають та прагнуть з ними спілкуватися. Студенти з групи PA+ мають такі якості, як закритість, замкненість, дратівливість, не стабільний емоційний стан, їм буває важко контролювати свої емоції. А особи з групи PA- навпаки, відкриті, щирі, відверті, спокій, легко справляються зі своїми емоціями. Ще можна відмітити, що люди з високим рівнем альтруїзму віддають перевагу передбачуваним обставинам, звичному режиму, вони мають план дій, та стають дратівливими, коли потрапляють в нові обставини, незвичні ситуації, їм складно адаптуватися. На відміну, від студентів з групи з низьким рівнем альтруїзму, вони легко справляються в нових обставинах, легко адаптуються, в таких ситуаціях можуть приймати рішення, ті спокійні в емоційному стані.

З нашої точки зору, методики дослідження альтруїзму можуть бути важливою складовою методик розвитку творчої особистості [9]. А сам альтруїзм як морально-етична якість людини буде сприйматися не тільки з теоретичної, але і з практичної точки зору у контексті користі розвитку креативної особистості.

Висновки. Роблячи висновки, ми можемо сказати, що наші дослідження виявили серед групи студентів тих у кого є високий рівень альтруїзму та низький рівень. Також ми проаналізували, якими психологічними особливостями володіють студенти з високим та низьким рівнем альтруїзму, описали ці показники та зробили порівняння між ними. Тобто, можемо припустити, що між групами є багато спільного, є однакові показники та є значущі відмінності, до них ми і привернули увагу в нашій роботі.

Література

1. Альтруїзм // Філософський енциклопедичний словник / Голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
2. Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М. : Политиздат, 1990. 494 с.
3. Ильин И. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. СПб. : Питер, 2013. 304 с.
4. Алтунина И. Р., Немов Р. С. Социальная психология : учебник для академического бакалавриата. М. : Юрайт, 2019. 409 с.
5. Ясин М. И. Методика измерения альтруистических установок. Психологический журнал. Том 41. № 1. 2020. С. 77-85. URL: <https://www.ras.jes.su/psy/s020595920007898-3-1>.
6. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособ: В 2 кн. - 2-е изд., перераб. и доп. М. : ВЛАДОС, 1999. Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. 384 с.
7. Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности. Учеб.-метод. пособ. Курган : КГУ, 2000.
8. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности: [монография]. Одесса : Хорс, 1995. 334 с.
9. Борінштейн Є. Р., Орленко І. М. Методики розвитку творчої особистості. Філософія: Підручник / за ред. Є. Р. Борінштейна. Одеса : Університет Ушинського, 2021. С. 482-497.

УДК 159.923

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛОКУСУ КОНТРОЛЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ

Гордієнко І. О.

кандидат психологічних наук, старший викладач
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського

Маліновська В. В.

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського

Анотація. У статті викладено дослідження взаємозв'язків між різними шкалами локуса контролю (за Дж.Роттера) та видів копінг-стратегії. Теоретично розглянуто феномен долаючої поведінки, її

структури, видів. Увага надається локусу контролю як одному із чинників долаючої поведінки. Емпірично встановлені значенні кореляційні зв'язки між локусом контролю та показниками копінг-стратегій. Наведений аналіз дозволяє зробити висновки що чим більше зростає показник інтернальності (I₀ – загальна інтернальність; I_d – інтернальність в галузі досягнень; I_c – інтернальність у сімейних відносинах; I_p – інтернальність в галузі виробничих відносин;) тим менший показник уникнення вирішення проблем (Begst-). Також чим більший показник інтернальності тим більше показник позитивної переоцінки (PositPereoc+) у більшості випадків. Цей зв'язок бачимо не тільки із загальної інтернальності (I₀), а також з показниками інтернальності у сфері досягнення (I_d).

Ключові слова: локус контролю, показники, копінг-стратегія, долаюча поведінка, інтернальність, взаємозв'язки.

Вступ. Протягом життя людина відчуває труднощі які зумовлені повсякденним життям. І для того, щоб їх подолати людині потрібно знання про способи можливої реалізації своїх зусиль, як зазначав Р.Лазарус «...людина має вірити, що вони в нього є»[4;82]. Проблема подолання труднощів людини в сучасному розвитку психології розглядається вченими шляхом розкриття феноменів, таких як копінг, і долаюча поведінка. У психологічній науці почалася розробка проблеми копіngu в 1940-1950 рр., та на сьогодні психологія має багато визначень терміну копінг, який найбільший зв'язок має з дослідженням психологічного стресу. Термін «долаюча поведінка» з'явився у вітчизняній психології в 90-ті роки ХХ століття і пов'язаний з роботами таких вчених, як К.К.Платонов, Б.М.Теплов, Л.І.Анциферова та ін.[1].

Долаюча поведінка - це здатність подолати труднощі, впоратися з неприємностями в повсякденному світі, ефективно пристосовуватися до життєвих труднощів, регулювати емоційні стани і поведінку у різних ситуаціях[4]. Різні форми долаючої поведінки в західній психології визначаються як "копінг-стратегії" (англ. coping - справлятися, долати, упоратися). Під долаючою поведінкою розуміється особливий вид соціальної поведінки, що забезпечує здоров'я та благополуччя людини (А.Л.Журавльов, О.О.Сергієнко та ін.). Така поведінка допомагає людині впоратися зі стресовими ситуаціями, ситуаціями повсякденних труднощів, життєвими проблемами за допомогою усвідомлених дій, спрямованих на активну взаємодію із ситуацією[4].

Взаємодія може бути різного роду: 1) зміна ситуації (коли ситуація піддається контролю); 2) пристосування до ситуації (коли вона не піддається контролю). Дж.Амірхан відносить до базових стратегій долаючої поведінки вирішення проблем, пошук соціальної підтримки, уникнення[8]. Також поділяють стратегії з фокусування свідомості: 1) на емоції (пошук способів збереження емоційної рівноваги та управління своїми почуттями); 2) на оцінці(визначення значення та сенсу того, що відбувається для особи та оцінка можливих наслідків); 3) на проблемі (прагнення особистості безпосередньо мати справу з важкою ситуацією, протистояння стресорам та їх наслідкам).

У процесі розгляду існуючих класифікацій копінг-стратегій виділяють критерии, що покладені в основу наявних систематизацій. Серед них можемо виділити: адаптивність-дезадаптивність стратегії, модальність (сфера психічного, з якою пов'язана стратегія; когнітивна, емоційна або поведінкова), спрямованість зусиль людини (на себе, на ситуацію, на інший предмет), а також ступінь інтенсивності додання (активність – пасивність) [6]. Варто відзначити динамічну складову процесу подолання. На основі даної обставини Т.Віллс і С.Шифман вивчають динамічну складову та виділяли три стадії: попереджувальну, стадію безпосереднього подолання проблеми, а також відновлювальну стадію [6].

У процесу зіткнення з певною ситуацією людина спочатку готує себе для подолання майбутніх труднощів. Після цього вона робить когнітивні, емоційні та поведінкові зусилля, щоб вирішити труднощі, що виникли. Останнім етапом процесу копіngu є оцінка наслідків подолання та зусилля для повернення до нормального стану життя [5]. Розглядаючи конкретні копінгові стратегії, слід зазначити ефективність стратегії, яка залежить від особливостей даної ситуації, а також від наявних ресурсів особистості. Теоретичний аналіз ефективності копінг стратегій дозволяє зробити висновок що немає однозначного підходу до визначення адаптивності чи дезадаптивності кожного стратегії.

Стратегія, ефективна в одному випадку, може бути неефективною і навіть шкідливою – в іншому випадку. До того ж ефективність визначення стратегії боротьби зі стресом залежить від реального стану, а також від його когнітивної оцінки суб'єктом. Таким чином, ще одним важливим параметром відповідності подолання та оцінки ситуації є сприйняття контролю ситуації. Тому головною метою дослідження є розглядання взаємозв'язка з локусом контролю як чиннику долаючої поведінки та вплив на вибір копінг-стратегії.

Локус контролю є одним з особистісних копінг-ресурсів, який здійснює вплив на проведення когнітивної оцінки стресових ситуацій, вибір і реалізацію копінг-стратегій, спрямованих на подолання стресу. Він визначає копінг-процес і відноситься до базових копінг-ресурсів. Під «локусом контролю» розуміється стійка інтегративна характеристика особистості, що визначає її здатність до внутрішнього контролю, прийняттю відповідальності, а також схильність звинувачувати себе або інших у невдачах. Локус контролю є важливим копінг-ресурсом, на основі якого формується поведінка, що долає стрес. Саме від нього у великій мірі залежить вибір варіанта адаптації до соціального середовища й життєвий стиль особистості.

За визначенням Д.Роттера, локус контролю являє собою «певний ступінь сприйняття людьми подій, що залежать або від власної поведінки (інтернальний локус контролю) або від інших людей, долі, удачі (екстернальний локус контролю)», а також розглядається як «ступінь розуміння людиною причинних взаємозв'язків між власною поведінкою і досягненням бажаного». Тобто, «якщо людина більшою мірою приймає відповідальність за події, що відбуваються в її житті на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, характером, особливостями, то це свідчить про наявність у неї внутрішнього, інтернального контролю. Якщо ж вона має схильність перекладати відповідальність на зовнішні чинники, знаходячи причини в інших людях, оточуючому середовищі, у долі або випадку, то це вказує на наявність у неї зовнішнього, екстернального контролю»[3].

Виокремлюють чотири різних категорії контролю: поведінковий, когнітивний, інформаційний і ретроспективний. Поведінковий контроль визначається як віра у можливість того, що поведінка індивіда може впливати на стресову ситуацію; когнітивний – як віра в те, що когнітивні стратегії дають змогу контролювати вплив стресорів; інформаційний контроль пов'язується з тим, що допомога інформації від середовища дає змогу особистості впоратися зі стресовою подією. Ретроспективний або атрибутивний контроль включає каузальну атрибуцію стресових станів. Особи із внутрішнім (інтернальним) локусом контролю проявляють більшу когнітивну активність, ефективніше переборюють стрес і проявляють вищий рівень соціальної адаптації, ніж екстернали[3].

Локус контролю відіграє важливу роль у розвитку копінг-поведінки. Інтернальний локус контролю виступає як предиктор успішної адаптації, здорової поведінки, адекватних сімейних й інших міжособистісних відносин, забезпечує досягнення й перешкоджає

невдачам. Інтернальний локус контролю забезпечує відповідальність у прийнятті рішень, соціальну активність, певну домінантність, емоційну стійкість, моральну нормативність, виражену когнітивну активність, усвідомлення професійно-освітніх прагнень, перспектив на майбутнє, іншими словами – відчуття контролю над середовищем.

Огляд публікацій. Низка досліджень засвідчили, що поведінковий контроль може пом'якшувати психологічний дистрес і у багатьох випадках збільшує мотивацію, задоволення, покращує самопочуття, що чим вищий особистісний контроль над ситуацією, тим нижчий рівень тривоги при стресі.

На думку Р.Гілл, суб'єктивне сприйняття, ефективність соціальної підтримки пов'язані в індивіда зі сприйняттям збільшення контролю над середовищем. А.Стоун та Дж.Ніл виявили, що екстернали менш здатні використовувати соціальну підтримку для регулювання допомоги. А І.Сандлер та Б.Лакей з'ясували, що суб'єкти з екстернальним локусом контролю отримують соціальну підтримку більше, ніж суб'єкти з інтернальним контролем, але останні використовують її більш ефективно, і тому стрес-буферний ефект соціальної підтримки більш виражений у суб'єктів з інтернальним контролем, ніж з екстернальним. Аналогічного погляду дотримуються й інші автори [8].

На думку Дж.Келлі, ті індивіди, які реагують на емоційно значимі стресові фактори негайно, використовуючи негайний шлях редукції емоційної напруги (вживання алкоголю, переїдання), схильні до малоадаптивних поведінкових реакцій. У тому випадку, якщо негайне погашення емоційної напруги стає поведінковим стилем, формується самодеструктивна поведінка. Якщо ж особистість, переборюючи стрес, шукає більш опосередкований когнітивний шлях, що тут має місце включення інтернального локусу контролю, у результаті чого ризик формування саморуйнуючої поведінки зменшується [6].

У роботах Р.Лазаруса і С.Фолкман було визначено, що зв'язки між особистісним контролем, стресом, його подоланням і варіантами адаптації дуже тісні і комплексні. Особистісний контроль змінює особистісно-середовища взаємодію і, таким чином, впливає на процеси подолання стресу. Локус контролю є одним з важливих чинників, які сприяють підтриманню здоров'я і формуванню здорового способу життя [2].

Рівень суб'єктивного контролю є не лише істотною соціально-психологічною, але і важливою клінічною характеристикою

особистості, яка визначає ступінь активності власних зусиль і готовність особистості до конструктивної взаємодії з оточуючими. Роль особистісного контролю в юнацькому віці, безумовно, є великою і тісно пов'язаною з вибором способу подолання стресу. В останні роки багато дослідників і клініцистів відмічають зростання екстремальності в популяції, що пов'язано із зростанням рівня невротизації населення [3].

Багатьма дослідниками локус контролю пов'язується з адаптаційним стилем, що формується в результаті соціального навчання. У зв'язку з тим, що індивіди з екстернальним локусом контролю не розглядають зміни середовища як результат своїх зусиль, вони менш ефективно взаємодіють із середовищем, ніж особи з інтернальним контролем і неефективно використовують інформацію й зворотний зв'язок у ситуаціях, що вимагають активної поведінки, спрямованої на вирішення проблем. Тому особи з екстернальним локусом контролю менш ефективно переборюють життєві стреси, ніж особи з інтернальним контролем, вони також схильні до вираженої тривоги [3].

Метою даної статті є виклад дослідження результатом якого є встановлення взаємозв'язків між різними шкалами локуса контролю та видами копінг-стратегії.

Методи дослідження. З метою виявлення рівня показників, що вивчаються, було обрано комплекс психодіагностичних методик, до якого увійшли:

– Опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (далі РСК), розроблений Дж.Роттером. Опитувальник включає в себе розподіл на 7 шкал: загальна інтернальність, інтернальність в галузі досягнень, в галузі невдач, інтернальність у сімейних відносинах, у сфері виробничих та міжособистісних відносин, інтернальності в сфері здоров'я та хвороби [9];

– Опитувальник «Способи долаючої поведінки» Р.Лазаруса. Методика призначена для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності, копінг-стратегій. Цей опитувальник вважається першою стандартною методикою в галузі вимірювання копіngu. Він складається із 50 тверджень, групованих у 8 шкал, а саме: конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-унікнення, планування вирішення проблем та позитивна переоцінка [9];

– Опитувальник проактивної долаючої поведінки. Методика розроблена Greenglas, Schwarzer та Taubert у 1999 році. Вона складається із 55 тверджень та 6 шкал. Шкали поділяються на наступні: проактивне подолання, рефлексивне подолання, стратегічне планування, превентивне подолання, пошук інструментальної підтримки та пошук емоційної підтримки [9];

– Методика «Індикатор копінг-стратегій». Вона розроблена Д. Амірханом та призначена для діагностики домінуючих копінг-стратегій особистості. Дж. Амірхан на основі факторного аналізу різноманітних копінг-відповідей на стрес розробив Індикатор копінг-стратегій. Він виділив 3 групи копінг-стратегій: вирішення проблем, пошуку соціальної підтримки та уникнення [9].

В емпіричному дослідженні брали участь 49 осіб у віці від 25 до 35 років. Обробка даних проводилась за допомогою програми Microsoft Excel for Microsoft Windows та статистичного пакету SPSS Statistics 17.0

Результати та їх обговорення. Було проведено опитування групи із 49 осіб за вказаними 5 методиками. Було здійснений кореляційний аналіз, який встановив взаємозв'язки між показниками різних видів копінг-стратегій та інтернальності. Результати кореляційного аналізу презентовано у табл. 1 і табл. 2.

Таблиця 1.

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками долаючої поведінки та різними видами інтернальності

Показники інтернальності	Показники способів долаючої поведінки				
	Begst	Konfr	Distanc	Plan	PositPereoc
Io	-386**			376**	335*
Id	-394**				306*
In		-316*			
Ic	-341*				
Ip	-308*		-369**		
Iz					385**

Примітка: Тут і в наступній таблиці: 1) N = 49; 2) нулі та коми опущено; 3) * – рівень значущості $p < 0,05$; ** – рівень значущості

$p < 0,01$; 4) умовні позначення індикаторів шкал за методикою РСК представлено для усіх таблиць: I_0 – загальна інтернальність; I_d – інтернальність в галузі досягнень; I_p – інтернальність у сфері невдач; I_s – інтернальність у сімейних відносинах; I_r – інтернальність в галузі виробничих відносин; I_z – інтернальність щодо здоров'я та хвороби; 5) умовні позначення індикаторів шкал стратегій за опросником «Способи долаючої поведінки» Р. Лазаруса: *Begst* - втеча-уникнення; *Konfr* - конфронтація; *Distanc* - дистанціювання; *Plan* - планування вирішення проблем; *PositPereoc* - позитивна переоцінка.

Узагальнений аналіз таблиці виявив такі результати: показник загальної інтернальності (I_0) виявив значимі на високому рівні додатні зв'язки з показниками способів долаючої поведінки: *Plan*, а значить із плюсом планування вирішення проблем (*Plan+*), *PositPereoc* (позитивна переоцінка - *PositPereoc+*); а також від'ємний зв'язок з показником *Begst*, а значить з плюсом втеча-уникнення (*Begst-*).

Роз'яснити отримані зв'язки можна таким чином. Високий показник за шкалою I_0 відповідає високому рівню суб'єктивного контролю за будь-якими значущими ситуаціями: інтернальний контроль, інтернальна особистість. Такі люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, вони відчувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому. Тому прямий зв'язок з показником *Plan* цілком логічний, бо для того, щоб керувати своїм життям потрібно вміти вправно планувати вирішення своїх проблем. І чим більше людина бере на себе відповідальність за результат своїх дій тим більше зростає вміння вирішувати питання. Також, людей інтернального типу від екстернального відрізняє їх позитивна система відносин до світу і більша усвідомленість сенсу та цілей життя що спричиняє позитивний прямий зв'язок з показником *PositPereoc*, тобто позитивна переоцінка. Оскільки стратегія позитивної переоцінки передбачає спроби подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок її позитивного переосмислення, розгляд її як стимулу для особистісного зростання. Цьому також позитивно сприяє впевненість у собі людей з високим показником

інтернальності.

Виходячи з цього легко можна пояснити негативний зв'язок з показником Begst. Стратегія втечі-уникнення передбачає спроби подолання особистістю негативних переживань у зв'язку з труднощами за рахунок реагування по типу ухилення: заперечення проблеми, фантазування, невинуватих очікувань, відволікання тощо. Така стратегія не відповідає характеристики особистості з високою інтернальністю. Як вже сказано раніше людина з високим показником Іо рішуче бере на себе відповідальність за результати своїх дій, а це насамперед суперечить стратегії уникнення проблем.

Показник інтернальності в галузі досягнень (Id) до способів долаючої поведінки виявив на високому рівні додатні зв'язки з показниками: PositPereoc (позитивна переоцінка (PositPereoc+)); а також від'ємний зв'язок з показником Begst, що відповідає тенденції до втечі-уникнення (Begst-). Показник PositPereoc - стратегія позитивної переоцінки яка відповідає за подолання негативних переживань шляхом їх позитивного переосмислення та як стимул для особистого зростання пояснює прямий позитивний зв'язок з інтернальністю в галузі досягнень. Така стратегія спонукає до росту особистості що в свою чергу призводить до досягнень. Показник Begst відповідає за неможливість вирішення проблеми, ймовірність накопичення труднощів що не відповідає людині яка для свого розвитку особистості вибирає стратегію позитивного переосмислення проблем та завдяки цьому має високий показник в галузі досягнень. Це пояснює чому вони мають від'ємний зв'язок.

Показник інтернальності в аспекті здоров'я та хвороби (Iz) до способів долаючої поведінки виявили на високому рівні додатні зв'язки з показником PositPereoc (позитивна переоцінка – PositPereoc+). Високий показник інтернальності щодо здоров'я та хвороби свідчить про те, що людина бере на себе відповідальність за своє здоров'я, якщо він хворий, то звинувачує в цьому самого себе і вважає, що одужання багато в чому залежить від його дій. А показник позитивної переоцінки, як вже описували вище, свідчить про те, що людина переосмислює свої дії та робить висновки, на основі яких здатна змінити свою поведінку. Наприклад: людина

захворіла, вона переоцінює свій спосіб життя що допомагає змінити в майбутньому його на краще щоб здоров'я було міцнішим. Займатися йогою, перейти на правильне харчування та тощо.

Надалі наведемо опис від'ємних зв'язків показників інтернальності з показниками способів долаючої поведінки, які встановлено на високому рівні значущості. Показник інтернальності у сфері невдач (In) виявив від'ємний зв'язок з показником конфронтації (Konfr-). Конфронтація (Konfr) допомагає діяти, зрушувати ситуацію з мертвої точки, висловлювати свою позицію і відстоювати її. А високі показники інтернальності у сфері невдач (In) свідчать про розвинене відчуття суб'єктивного контролю стосовно негативних подій та ситуацій, які виявляються у схильності звинувачувати самого себе у різноманітних неприємностях та стражданнях. Тому від'ємний зв'язок цих показників можна пояснити тим, що людина, яка починає при невдачах зосереджуватися на собі, винуватити себе та її охоплює страждання невмозі в такому стані діяти активно та бути наполегливим. Вона починає боротися із собою та відчуттям провини та не має ресурсу для боротьби із навколишнім середовищем.

Показник інтернальності у сімейних відносинах (Ic) встановлює від'ємний зв'язок з показником втечі-унікнення (Begst-). Високі показники Ic означають, що людина вважає себе відповідальною за події, які відбуваються в її подружньому житті. А показник Begst показує що особистості намагаються уникати вирішення проблеми: відмовляються визнавати її існування, помиляються, некоректно оцінюють те, що відбувається, відволікаються. Такий від'ємний зв'язок пояснюється тим що людина бере на себе відповідальність та намагається вирішувати проблеми, а не уникати їх.

Показник інтернальності в галузі виробничих відносин (Ip) виявив від'ємний зв'язок з показниками Distanc, дистанціювання (Distanc-) та показником Begst, втеча-унікнення (Begst-). Високий рівень за (Ip) підтверджує те, що людина вважає свої дії важливим фактором організації власної виробничої діяльності, в стосунках у колективі, у своєму просуванні тощо. При виборі стратегії поведінки дистанціювання (Distanc) є негативна сторона яка

проявляється ймовірність знецінювання власних переживань, недооцінка значущості та можливостей дієвого подолання проблемних ситуацій що суперечить властивостям особистості з високим показником інтернальності в галузі виробничих відносин. Якщо людина починає недооцінювати свою значимість то як наслідок вона не буде вважати свої дії важливими в будь-якою діяльності.

У табл. 2 відображенні значущі зв'язки показників інтернальності з показниками проактивної долаючої (методика «Проактивної долаючої поведінки» Л. Аспинвалл, Е. Грингласс, Р. Шварцер, С. Тауберт).

Таблиця 2.

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками проактивної долаючої поведінки та різними видами інтернальності

Показники інтернальності	Показники проактивної долаючої поведінки		
	Polnstrum	Proactiv	StrategPI
Io		364**	350*
Id		347*	
Iz	-375**		322*

Примітка: 1) умовні позначення індикаторів компонентів проактивної долаючої поведінки за опитувальником «Проактивна долаюча поведінка»: Polnstrum – пошук інструментальної підтримки, Proactiv – проактивне подолання, StrategPI – стратегічне планування.

Показник загальної інтернальності (Io) до проактивної долаючої поведінки виявив значимі на високому рівні додатні зв'язки з показниками: Proactiv, а значить із полюсом проактивне подолання (Proactiv+), StrategPI (Стратегічне планування - StrategPI+). Роз'яснити отримані зв'язки можна таким чином. Ми вже розглядали показник загальної інтернальності, отже люди, які мають високий показник вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатами їхніх дій. А високий показник Proactiv відповідає за процес цілепокладання, тобто постановка важливих для особистості цілей, а також процес саморегуляції для досягнення цих цілей, що включає когнітивну та поведінкову складові. Сутність проактивного подолання полягає у зусиллях формування загальних ресурсів, які полегшують досягнення

важливих цілей і сприяють особистісному зростанню. А показник StrategPI - стратегічне планування є процес створення чітко продуманого, зорієнтованого на досягнення мети плану дій, у якому найбільш масштабні цілі поділяються на поетапні (дерево цілей), управління досягненням яких стає доступнішим.

Показник інтернальності в галузі досягнень (Id) виявив значимі на високому рівні додатні зв'язки з показником проактивної долаючої поведінки (Proactiv+). Показник Id ми вже розглядали, аналізуючи результати дослідження за таблицею №1. Але пригадаємо що високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі досягли всього того, що було і є у їхньому житті, і що вони здатні успішно досягати своєї мети в майбутньому. А суть стратегії проактивного подолання полягає у зусиллях формування загальних ресурсів, які полегшують досягнення важливих цілей і сприяють особистісному зростанню. Такий зв'язок позитивно впливає на особистість, висока інтернальність в досягненні та вибір стратегії проактивного подолання посилюють в людині процес досягнення мети.

Показник інтернальності щодо здоров'я та хвороби (Iz) виявив на високому рівні додатні зв'язки з показниками стратегічного планування (StrategPI+), а також від'ємний зв'язок з показником пошуку інструментальної підтримки (Polnstrum-). Високі показники Iz свідчать про те, що досліджуваний вважає себе відповідальним за своє здоров'я: якщо він хворий, то звинувачує в цьому самого себе і вважає, що одужання багато в чому залежить від його дій. Показник StrategPI - стратегічне планування, як ми вже вище розглядали, говорить про те, що людина створює чітко обміркований план дій для досягнення цілей. А показник Polnstrum - пошук інструментальної підтримки це отримання інформації, порад та зворотний зв'язок від безпосереднього соціального оточення людини в період подолання стресів.

Тож можна зробити припущення, що додатній зв'язок між показниками Iz та StrategP вказує на наступне: людина бере всю відповідальність за свою здоров'я на себе, у разі захворювання вона винуватить себе, але ставиче до мети

одужання формує чіткий план, а від'ємний зв'язок з показником Polnstrum вказує на те, що вона не сприймає поради та не відкрита до зворотного зв'язку від соціального оточення. На мою думку таке притаманне людині яка займається самолікуванням, вона вважає що сама може собі допомогти, створює план лікування та не хоче відвідувати лікаря бо вважає що поради їй не допоможуть.

Кореляційний аналіз між індикаторами копінг-стратегій (методика «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхан) та різними видами інтернальності (за методикою «Рівень суб'єктивного контролю» Дж.Роттера) виявили значущі взаємозв'язки на 5% рівні між показником уникнення проблем (IzbegPr) та показником загальної інтернальності ($r = -0.285^*$) та також на 1% рівні показник уникнення проблем (IzbegPr) із показником інтернальності у сімейних відносинах ($r = -0.394^{**}$).

Як вже акцентувалося люди з високим показником загальної інтернальності беруть на себе відповідальність усього що трапляється в їхньому житті та вважають що важливі події в їх житті це результат їх власних дій. А інтернальність в сімейних відносинах свідчить, що людина бере на себе відповідальність за відносини та події які відбуваються в його сімейному житті. А показник IzbegPr, тобто стратегія уникнення - це поведінкова стратегія, при якій людина намагається уникнути контакту з навколишньою дійсністю, уникнути вирішення проблем. Цей зв'язок вже не вперше підтверджує той факт, що чим більше показник інтернальності, тим менше тенденція до уникнення проблем.

Висновки. Наведений аналіз дозволяє констатувати, що чим більше зростає показник інтернальності (I_0 – загальна інтернальність; I_d – інтернальність в галузі досягнень; I_s – інтернальність у сімейних відносинах; I_p – інтернальність в галузі виробничих відносин;), тим меншим стає рівень показника уникнення вирішення проблем (Begst). Роз'яснення отриманих результатів є наступним: високий рівень інтернальності, тобто відповідальність за свої поступки, дії, супроводжується таким відношення до життя, коли формування мети та завдань спирається на усвідомлення власних сил, ресурсів та навичок. А негативний взаємозв'язок з показником Begst, підкреслює готовність зіткнутися з труднощами та вирішити проблему, а не ховатися від них.

Виявлено, що високий рівень показників загальної інтернальності (Io) та інтернальності у сфері досягнення (Id) супроводжується зростанням показника позитивної переоцінки (PositPereoc), тобто схильність до інтернального локусу контролю супроводжується всебічним аналізом труднощів, перешкод, в т.ч., власних настанов та вчинків з визначенням кроків до подолання проблеми.

Література

1. Анцыферова Л. И. *Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита*. Психологический журнал. 2001. № 1.

2. Ильин Е. П. *Психология индивидуальных различий*. СПб. : Питер, 2002. Гл. 7.

3. Корсун С. І., Ткачук Т. А. Копінг-ресурси як складові копінг-поведінки особистості: [Електронний ресурс]. Доступ до ресурсу: www.myslenedrevo.com.ua.

4. Крюкова Т. Л. *Методология исследования и адаптация опросника диагностики совладающего (копинг) поведения*. Журнал практического психолога. 2007. № 3. С. 82-92.

5. Маленово А. Ю. *Проблема активности личности в стрессовой ситуации. Теоретические и эмпирические исследования активности личности: сб. науч. тр. Омск : Изд-во Омского гос. ун-та, 2001. С. 46-54.*

6. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. Психологический журнал. 1997. Т. 18. № 5.

7. Frydenbetg E., Lewis R. *Adolescent Coping Scale: Manual*. Melbourne : ACER Press, 1993.

8. *Електронний ресурс*. Доступ до ресурсу: https://stud.com.ua/124999/psihologiya/dolati_povedenie_stresogennih_situatsiya

9. *Електронний ресурс*. Доступ до ресурсу: <https://psylab.info>.

ВПЛИВ МЕТОДУ КІНОТЕРАПІЇ НА РІВЕНЬ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Казанжи М. Й.

*доктор психологічних наук, професор
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського,*

Алфер'єва Д. В.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Анотація. У цій статті розглядаються результати емпіричного дослідження кінотерапії як методу психологічної допомоги особистості в ситуації агресивності. Агресивність розглядається як властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єктно-об'єктних відносин. Кінотерапія розглядається як одним із сучасних методів психологічної допомоги в ситуації агресивності особистості. Розглянуто можливості використання кінотерапії як методу психологічної допомоги в ситуації агресивності. Для діагностики рівня агресивності використовується опитувальник «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса, А. Даркі. Досліджено особливості прояву агресивності осіб до і після участі у корекційній роботі. Встановлено, що рівень агресивності зменшився у представників експериментальної групи. У представників контрольної групи рівень агресивності залишився без змін.

Ключові слова: кінотерапія, агресивність, особистість, індивідуально-психологічні відмінності.

Актуальність теми дослідження. Проблематика як агресивності, так і тривожності посідає особливе місце в системі сучасного психологічного знання. Останні тенденції наукових досліджень показують суть цих станів і властивостей не лише через призму психологічного, але й медичного, соціологічного та філософського знання. Попри всі дослідження психічні явища агресивності та тривожності є такими багатогранними і мають стільки відтінків, що важко знайти якесь одне пояснення. Одним з таких є їх вплив на поведінкові деструкції, які виникають у взаємодії з оточуючими людьми.

У психологічній літературі агресивна поведінка розглядається як:

- як доцільний біологічний інстинкт, вироблений в процесі еволюції, і спрямований, в першу чергу, на виживання виду (К. Лоренц, Т. Томпсон, Р. Ардрей, Дж. П. Скотт);

- як певний постійно присутній в організмі рухливий імпульс, що обумовлений самою конституцією і природою людини (З.Фрейд, В. Макдаугалл);

- як реакція на фрустрацію (Н. Д. Левітів, Дж. Доллард, Л. Дуб, Н.Міллер, Р. Сіре, Е. Фромм, С. Розенцвейг);

- як прагнення отримати для себе потрібний результат максимально швидко (Л. Берковитц і А. Бандура)

- як реакція на високий рівень збудження у зв'язку з почуттями негативного характеру (Д. Зільман).

Водночас вважається, що агресивність особистості є необхідною реакцією, неспровокованою ворожістю, яка спрямована як до окремих людей, так і до навколишнього світу (Реан, 2006).

В цьому дослідженні ми розглядаємо агресивність як властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єктно-об'єктних відносин (Buss, 2001).

Одним із сучасних методів психологічної допомоги в кризових ситуаціях є кінотерапія. Зазначений метод був розроблений наприкінці минулого століття лондонським психотерапевтом Берні Вудером. Він використовував його для лікування депресивних станів, залежностей, суїцидальних намірів, фобій та інших емоційних проблем своїх пацієнтів (Berg, 1999).

Стимульним матеріалом для роботи в методі кінотерапії стає заздалегідь відібраний на певну тематику фільм, перегляд якого супроводжується, як правило, груповим обговоренням під керівництвом психолога. Це дозволяє подолати страх і тривогу, створює ситуацію емоційної безпеки для обговорення власних проблем на основі ідентифікації з героями фільму, чия подібність долі зі своєю історією усвідомлюється або самими клієнтами, або за допомогою терапевта. Герої фільму стикаються з тими ж проблемами, що і глядачі у своєму реальному житті: втратою, невдачею, несправедливістю, зрадою, ізоляцією, низькою самооцінкою

тощо (Кудрина, 2009).

Результатом такої ідентифікації стає «зараження» емоційним станом героя з наступним глибоким катарсисом. Художній твір не тільки дозволяє глядачеві подолати захисні механізми та випробувати «пристрасті та бажання», що пригнічуються у повсякденному житті, але в метафоричній формі пропонує спосіб вирішення проблемної ситуації. Відповідно, суттєвою умовою ефективності терапевтичного впливу є наявність подібності сюжету з актуальною життєвою ситуацією, в якій знаходиться клієнт (Копьтин, 2009).

Метод кінотерапії успішно зарекомендував себе у вирішенні психотерапевтичних, розвиваючих і освітніх завдань. Це дало нам змогу припустити, що за допомогою методу кінотерапії можливо здійснити вплив на рівень агресивності особистості.

Отже, метою статті є викладення результатів теоретико-емпіричного дослідження кінотерапії як методу психологічної допомоги особистості в ситуації агресивності.

Організація та методи дослідження. З метою вивчення впливу методу кінотерапії на рівень агресивності особистості нами було проведено емпіричне дослідження. Вибірку дослідження склали студенти режисерського факультету Державного закладу «Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого». Всього було охоплено 30 осіб у віці від 18 до 21 років. Відповідно до поставленого завдання у даному дослідженні було використано методику «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса і А. Даркі, метою якої є виявлення домінуючих видів агресивних реакцій (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002).

Результати дослідження та їх обговорення.

За результатами констатувального етапу нами була складена зведена таблиця діагностики виявлення студентів, схильних до агресивної поведінки, за опитувальником «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса і А. Даркі. Результати надано на рис.1.

Аналіз рис. 1 дозволяє зробити такі висновки. За показником фізична агресія (ФА) 10 (33,33%) осіб виявили високий рівень; 15 (50%) осіб мають середній рівень; 5 (16,67%) мають низький рівень.

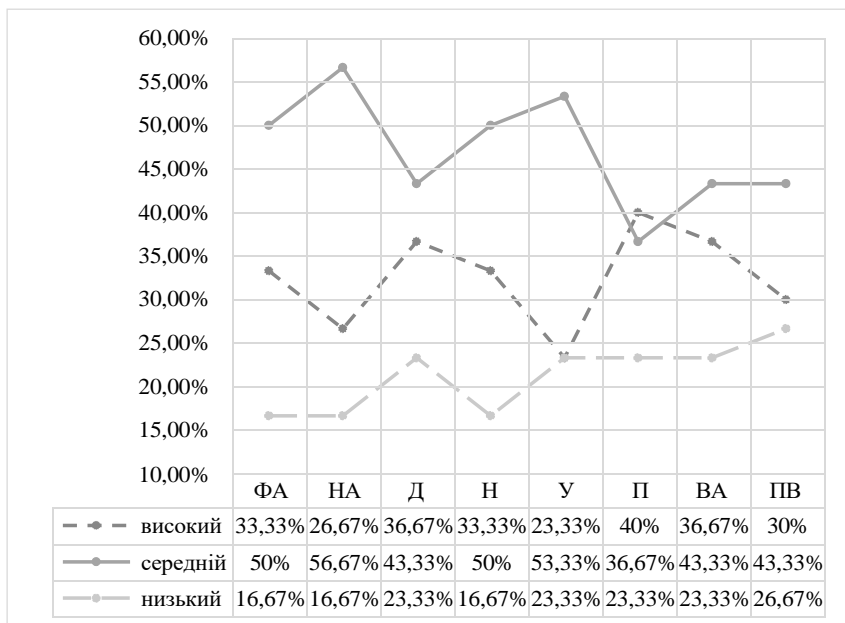


Рис. 1. Результати рівнів агресивності за методикою «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса, А. Даркі

Примітка: умовні позначення показників агресивності: ФА – фізична агресія, НА – непряма агресія, Д – дратівливість, Н – негативізм, У – уразливість, П – підозрілість ВА – вербальна агресія, ПВ – почуття провини.

За показником непряма агресія (НА) 8 (26,67%) осіб виявили високий рівень; 17 (56,67%) осіб мають середній рівень; 5 (16,67%) осіб мають низький рівень. За показником дратівливість (Д) 11 (36,67%) осіб встановили високий рівень; 13 (43,334%) осіб мають середній рівень; 7 (23,33%) осіб мають низький рівень. За показником негативізм (Н) у 10 (33,33%) осіб виявлений високий рівень; 15 (50%) осіб мають середній рівень; 5 (16,67%) осіб мають низький рівень. За показником уразливість (У) 7 (23,33%) осіб мають високий рівень; 16 (53,33%) осіб – середній рівень; 7 (23,33%) мають низький рівень. За показником підозрілість (П) 12 (40%) осіб виявили високий рівень; 11 (36,67%) осіб мають середній рівень; 7 (23,33%) мають низький рівень. За показником вербальна агресія (ВА) 11 (36,67%) осіб мають високий рівень;

13 (43,33%) осіб – середній рівень; 7 (23,33%) мають низький рівень. За показником почуття провини (ПВ) 9 (30%) осіб встановили високий рівень; 16 (43,33%) осіб мають середній рівень; 8 (26,67%) мають низький рівень.

Після проведення констатувального етапу експерименту студенти були поділені на дві групи: експериментальна група у кількості 15 осіб та контрольна група у кількості 15 осіб. Представники експериментальної групи взяли участь у програмі зі зменшення рівня агресивності з використанням методу кінотерапії.

Після проведення тренінгу у обстежених була повторно проведена діагностика за методикою «Діагностика показників і форм агресії» А. Басса і А. Даркі. Результати продемонстровано у табл. 1.

Таблиця 1

**Результати дослідження агресивної поведінки
за методикою Басса – Дарки в ЕГ та КГ
на контрольному етапі**

Показники агресії	Обстежені у %					
	Експериментальна група			Контрольна група		
ФА	29,2	31,4	39,4	23,4	34,2	42,4
НА	31,9	30,8	37,3	19,7	31,1	49,2
Д	41,3	28,8	29,9	43,8	25	31,1
Н	15,5	36,5	39	18,7	38,6	42
У	11,4	31	55,6	15,4	33,5	52
П	42,5	34,6	22,9	37,4	26,1	36,5
ВА	35,9	41,2	22,9	39,3	47,8	12,9
ПВ	47,2	38	14,8	53,4	33,6	13

Примітка: умовні позначення показників агресивності: ФА – фізична агресія, НА – непрямая агресія, Д – дратівливість, Н – негативізм, У – уразливість, П – підозрілість ВА – вербальна агресія, ПВ – почуття провини.

Аналіз таблиці 1 свідчить про те, що за всіма показниками агресивності ступінь із виразу зменшився у представників експериментальної групи. В свою чергу, у представників контрольної групи результати залишились без

змін.

Отже, можна зробити висновок, що розроблена програма з використанням методу кінотерапії, яка спрямована на зменшення рівня агресивності, показала свою ефективність та доцільність.

Література

1. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. 2006. № 5. С. 319.
2. Кудрина А. В. Методы арт-терапии в практике психологического консультирования. *Психологический журнал*. 2009. №3. С.10-18.
3. Копытин А. И. Основы арт-терапии. СПб. : Изд-во Лань, 2009. 256 с.
4. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.
5. Фрейд, З. Психология масс и анализ человеческого «Я». М. : Современные проблемы, 2006. 37 с.
6. Berg B. *Film Theory, Psychoanalysis and Figuration // Endless Night: Cinema and Psychoanalysis, Parallel Histories*. Edited by Janet Bergstrom. Berkeley: University of California Press, 1999. 307 p.
7. Berkowitz L. *Aggression: A social psychological analysis*. N.Y. : Mac GrawHill, 1962. 152 p.
8. Buss A.H. *The psychology of aggression*. N.Y. : Willy, 2001. 175 p.

Abstract. *This article examines the results of an empirical study of film therapy as a way of psychological assistance to the individual in a situation of aggression. Aggression is considered as a personality trait characterized by the presence of destructive tendencies, mainly in the sphere of subject-object relations. Kinotherapy is considered as one of the modern methods of psychological assistance in a situation of personality aggression. Possibilities of using film therapy as a method of psychological help in a situation of aggression are considered. The questionnaire "Diagnosis of indicators and forms of aggression" by A. Bass and A. Darki was used to diagnose the level of aggression. Features of manifestation of aggression of persons before and after participation in correctional work are investigated. It was found that the level of aggression decreased in the experimental group. The level of aggression in the control group remained unchanged.*

Key words: *film therapy, aggression, personality, individual psychological differences.*

УДК: 159.922.7:159.937:004.38:373.3(045)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРСОНІФІКАЦІЇ КОМП'ЮТЕРА У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Максименко Ю. Б.

*доктор психологічних наук, професор
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Малюта Ю. С.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Анотація. У статті наведено результати дослідження сприйняття дітей молодшого шкільного віку образу комп'ютера. Виявлено, що діти молодшого шкільного віку опосередковують комп'ютер активним та ініціативним і мають низький ступінь персоніфікації. Вони наділяють комп'ютер активністю та ініціативністю, сприймають його як іграшку, комунікатора, емоційний фон спілкування у них більш забарвлений позитивними емоціями. Проведений аналіз динаміки зміни персоніфікації комп'ютера за гендером показав, що дівчата менш уособлюють комп'ютер, ніж хлопчики.

Ключові слова: інформаційна компетентність, діалог з комп'ютером, персоніфікація, образ комп'ютера.

Перехід в інформаційний вік зажадав психологічного осмислення проблеми «людина та комп'ютер», проведення широкого спектра досліджень у цій галузі.

Про «особистості якості комп'ютера» вперше заговорив Е. Берклі, (1983) який вважав що наділення комп'ютера особистісними якостями та формування відносин із ним становить феномен персоніфікації. А. Ходошем (1991) розроблено спеціальну методика вивчення образу комп'ютера «Комп'ютер: хто він?», яка в адаптації А. Гордєєвої було проведення експериментального дослідження «Образ комп'ютера у дітей молодшого шкільного віку».

Одним із неоднозначних у своїх проявах феноменів при спілкуванні з комп'ютером виступає феномен його персоніфікації, що передбачає наділення комп'ютерної

системи деякими людськими якостями та характеристиками. Можливість вести з комп'ютером діалог, сприйняття машини у ролі партнера, здатного приймати рішення, розуміти та реагувати на дії людини, сприяють прояву персоніфікації (А. Гордєєва, Ю. Максименко, Л. Матохнюк, М. Рогозіна, О. Войскунський, Є. Машбіц, О. Тихомиров та ін.).

Особливості процесів спілкування за умов використання інформаційних технологій, зокрема й Інтернет, з одного боку, розглядаються як спілкування для людей, опосередковане комп'ютером, з іншого – як безпосередній «діалог» з комп'ютером у ролі партнера. Причому останній вид спілкування веде до відомих феноменів персоніфікації цього складного технічного засобу.

Феномен персоніфікації, що означає наділення неживих предметів людськими властивостями, має глибоке коріння в людській психіці. Можливість вести з комп'ютером діалог, сприйняття машини у ролі партнера, здатного приймати рішення, розуміти та реагувати на дії людини, сприяють прояву персоніфікації. Як показало дослідження А. Гордєєвої (2002) персоніфікація не є чимось дивним і унікальним, а навпаки, притаманна людині. Вирішення проблеми атрибуції суб'єктності і, зокрема, персоніфікація програм є ще важливішим при переході до навчальних діалогових систем та до користувача – дитини.

Метою даної роботи було проведення експериментального дослідження структури образу комп'ютера у дітей віком молодшого шкільного віку. Передбачалося, що у персоніфікацію комп'ютера впливають особистісно-комунікативні якості, досвід взаємодії з комп'ютером, мотиваційна спрямованість дітей.

Існуюча методика А. Ходоша «Комп'ютер: хто він?» не розрахована для використана даною категорією піддослідних, тому було використано тест-опитувальник відкритого типу, орієнтований на дітей 6-10-річного віку під тією самою назвою «Комп'ютер: хто він?» А. Гордєєва. У методики А. Ходоша піддослідний повинен дати не менше 20 вільних асоціацій про комп'ютер. Дитині молодше 10 років через її вікові особливості ще складно самостійно придумати стільки характеристик комп'ютера. Тому його асоціації фіксуються при відповідях на низку питань, які задаються

експериментатором. Методика включає процедуру проведення опитування, безпосередньо опитувальник, категоріальну систему для класифікації отриманих відповідей. Питання можуть мати кілька варіантів відповідей, оцінюється їхня загальна кількість. Приклади деяких питань: «Комп'ютер - це іграшка, машина, вчитель або ...»; «Він все вміє чи не все?»; «З ним легко грати чи важко?»; «Він дорослий чи дитина?» та інші.

Категорія 1 – оцінка суб'єктності. У ній об'єднані відповіді, або безпосередньо які відносять комп'ютер до класу суб'єктів чи об'єктів, або які відзначають присутність (відсутність) в нього характеристик, необхідні визнання його суб'єктом. Приклади відповідей, що визначають його суб'єктність, - «людина», «жива», «вчитель», «помічник», «суперник», «друг», а об'єктність - це «машина», «автомат», «механіка», «він неживий», «іграшка», «річ».

Категорія 2 – оцінка лідерства. Відповіді цієї категорії визначають, хто у діалозі «людина-комп'ютер» є лідером: дитина чи комп'ютер.

Категорія 3 – оцінка активності діалогу. Прикладами відповідей цієї категорії є: «Для мене краще грати з комп'ютером», «Він цікавий», «Мені подобається грати в ігри з комп'ютером», «Мені подобається вигравати у нього».

Категорія 4 – оцінка комунікативності. Тут оцінюється роль комп'ютера як комунікатора чи реципієнта.

Категорія 5 – емоційна сторона спілкування. Відповіді цієї категорії можуть бути представлені такими прикладами: «цікавий» (+), «корисний» (+), «добрий» (+), «сумний» (-), «поганий» (-), «мучитель» (-).

Міжособистісні стосунки або функціонально пов'язані з ними комунікативні якості дитині в даному випадку визначаються невеликою групою незалежних дорослих людей, які добре знають дану дитину. Це його батьки, шкільні вчителі та інші педагогічні працівники шкільних навчальних закладів.

Бажано, щоб такі оцінки одночасно давали дитині не менше двох-трьох осіб за умови, що хоча б один з них не входить до родичів дитини і належить до неї більш-менш емоційно нейтрально.

Оцінюються такі комунікативні якості та види відносин

дитини з людьми: доброта, уважність до людей, правдивість, чесність, ввічливість, товарицькість, щедрість, чуйність, готовність прийти на допомогу, справедливість, життєрадісність та відповідальність.

Методика А. Гордєєвої (1998) дослідження мотиваційної значущості комп'ютера для дітей молодшого шкільного віку «Ситуації» для оцінки інтересу, мотивації, значущості комп'ютера серед усього, що оточує молодшого школяра (значимість комп'ютера стосовно самого себе та друга). Методика включає дві ситуації, вирішення кожної їх можна дати кілька варіантів відповідей.

Ситуація 1. «До тебе у клас прийшов твій друг, який не ходить до цієї школи. Ти можеш його повести в школі, куди захочеш і показати все, що ти хотів би йому показати. Куди б ти повів друга і що б ти показав йому насамперед?»

Ситуація 2. «Уяви, що ти в школі один. Крім тебе, більше нікого немає, ні дітей, ні дорослих. Але всі кабінети, зали відкриті, і все скрізь працює. Тобі можна піти куди завгодно. Куди б ти пішов насамперед?». Важливими відповідями є ті, у яких є комп'ютер.

Торкаючись результатів, отриманих за методиками, можна констатувати, що порівняння даних за цими методиками дозволяє зробити деякі попередні висновки «Ситуації» та «Комп'ютер: хто він?». Порівняння даних за методиками «Вибір у дії» та «Ситуації» дозволили зробити деякі висновки. Істотним комп'ютер ні для кого з дітей не виявився. Серед дітей, які пішли б у комп'ютерний клас самі, але не повели б туди друга (близько 25%), переважають діти, які мають низький соціометричний статус або діти, які мають комп'ютер вдома. Діти, які повели б до комп'ютера тільки друга, а самі б не пішли (2%) - це добрі, уважні, чуйні діти.

Відповіді на питання методики «Комп'ютер: хто він?» класифікувалися за наступною системою категорій: суб'єктність, активність, емоції, комунікативність, лідерство. У процесі опитування з'ясувалося, що всі піддослідні не вбачають у комп'ютері суб'єкта. Це підтверджують їхні відповіді, у яких говориться, що він не живий, у нього не має душі, комп'ютер – це «той, з ким грають у ігри», завдяки комп'ютеру можна знайти багато необхідної інформації, і діти розуміють що це програмне забезпечення, або гра, програма

яку написала людина. Випробувані хочуть бачити комп'ютер більш модифікованим, потужним, сучасним, за допомогою якого можна легше та швидше робити домашнє завдання, та потім грати у різні ігри з друзями он-лайн.

Всього у випробуванні приймали участь 34 дитини, 17 хлопчиків, та 17 дівчат. Проведений аналіз динаміки зміни персоніфікації комп'ютера за гендером показав, що дівчата менш уособлюють комп'ютер, ніж хлопчики; суперечливо ставляться щодо нього, що відбивається у тенденції зростання як суб'єктивних, і об'єктивних оцінок комп'ютера. Дівчата менш приділяють час комп'ютерним іграм ніж хлопці. (рис. 1).

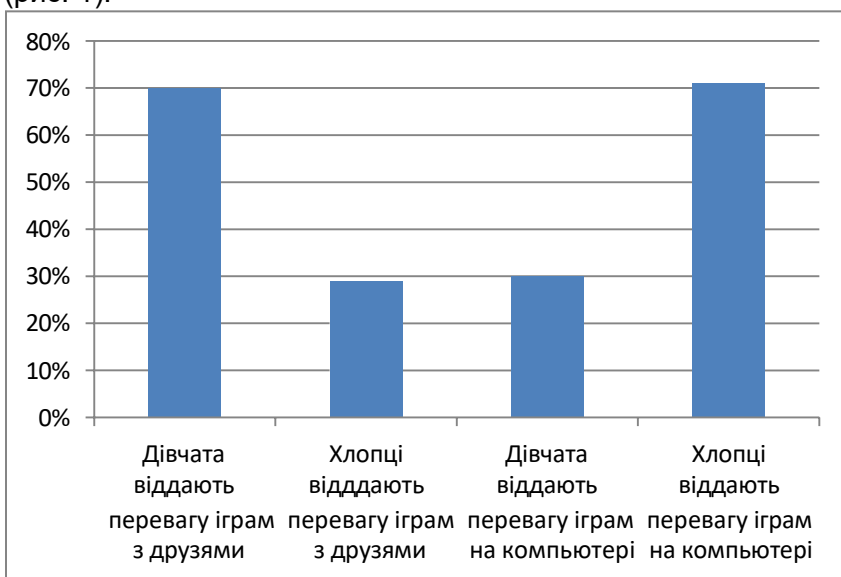


Рис. 1. Надання переваг друзям або комп'ютерним іграм по гендерній відмінності.

Як свідчить з рисунку, майже всі випробувані 30 осіб (88,2%) вважають комп'ютер об'єктом чоловічого роду. Але також є діти які погоджуються з тим що, ПК – це «механіка, вона жодного роду не буває». Також цікавими є дані щодо вікових особливостей комп'ютера. 17 осіб (50%) віднесли його лише до дорослої категорії, бо комп'ютер знає більше ніж діти. Дитиною його назвали 7 осіб (20,6%), і 10 дітей вважають, його своїм ровесником.

Оцінюючи функції, які виконує комп'ютер, 50% дітей дають суб'єктивну характеристику, називаючи його «учителем». Інша половина дітей вважає його чи машиною, чи іграшкою. Що стосується соціальних ролей, то здебільшого всі піддослідні називають його своїм та «помічником», «партнером з гри».

«Професійні» ролі комп'ютера видно з висловлювань: «вчитель, він учить дітей грати з комп'ютером», «гравець, грає з дітьми», «художник», «казкар», «інструктор», «робочий», «спортсмен».

Співвідношення суб'єктивних та об'єктивних характеристик дозволило розбити дітей на три групи: у першій діти віддали перевагу суб'єктивним характеристикам при оцінці комп'ютера (30,6%), у другій – вони більше описували комп'ютер як об'єкт (50%) і у третій – однаково бачать у комп'ютері суб'єктивні та об'єктивні характеристики (29,4%).

Емоційна сторона спілкування виявилася в наступних висловлюваннях: «він цікавий», «складна річ», «багато коштує», «новий/застарілий» Загалом у всіх дітей старшого дошкільного віку відзначалося яскраве, емоційне, позитивне ставлення до комп'ютера. Він для них помічник, носійлюблених ігор, а також віртуальний клас у часи карантину.

Аналіз переваг дитини бачити в комп'ютері комунікатора або реципієнта під час діалогу з ним дозволили вивчити «комунікативність-реципієнтність» як одну з категорій структури образу комп'ютера. А складова «лідерство» характеризує, хто із двох сторін комунікативного акту «дитина-комп'ютер» бере на себе провідну роль.

Висновки

1. Здійснений теоретичний аналіз проблеми персоніфікації в діалозі «людина – комп'ютер» показав, що під цим феноменом розуміють наділення користувачем комп'ютерної системи людськими якостями та формування людиною суб'єкт-об'єктивних відносин з нею. Як правило, персоніфікація ПК зумовлюється інтелектуальними і діалоговими можливостями комп'ютера.

2. Виділено класи і види персоніфікації, а також чинники, які впливають на її ступінь. У рамках проблеми психологічних наслідків комп'ютеризації ставлення до персоніфікації комп'ютера в роботах різних авторів

відзначається амбівалентністю.

3. Узагальнені результати сприйняття образу комп'ютера виявили, що у сприйнятті людини комп'ютер переважно виступає як неживий об'єкт, однак певний рівень атрибуції суб'єктності наявний в усіх відповідях досліджуваних.

4. Персоніфікація комп'ютера тією чи іншою мірою властива практично всім користувачам, при цьому в діалозі з комп'ютером, вони мають більше позитивних ніж негативних емоцій, більшість досліджуваних бачать в ПК активного комунікатора, ініціатора комунікації, сприймають його як вчителя або експерта.

5. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів даної проблеми. У зв'язку з розвитком нових технологій комп'ютерних інтерфейсів, далі перспективи дослідження ми бачимо в продовженні вивчення структури «особистості» комп'ютера у взаємозв'язку з особистісними властивостями користувачів.

Література

1. Гордеева А. В. Психологические особенности персонификации компьютера в различных категориях пользователей. Вестник Харьковского университета. Серия Психология. Харьков. 2002. № 550, Ч. 1. С. 58-60.

2. Гордеева А. В. Персонификация компьютера у детей старшего дошкольного возраста. Психология на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників 5-х Костюківських читань. Київ, 1998. Т. 1. С. 313-318.

3. Машбиц Е. И., Андреевская В. В., Комиссарова Е. Ю. Диалог в обучающей системе. Киев : Вища школа, 1989. 184 с.

4. Ходош А. М. Методика изучения объект-субъектного образа компьютера. Вопросы психологии. 1991. № 6. С. 149-154.

5. Шнейдерман Б. Психология программирования. М. : Радио и связь, 1984. 304 с.

6. Максименко Ю., Матохнюк Л. Психологические особенности восприятия мужчинами образа компьютера. *Univers pedagogic*. 2018. № 3 (59). С. 33-38. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/33-38.pdf.

УДК 159.923

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ АДВОКАТІВ: АНАЛІЗ СУБ'ЄКТИВНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ

Саннікова О. П.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Демінська К. В.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Повідомлення спрямоване на виклад результатів дослідження ознак, за якими різні особи суб'єктивно ідентифікують у себе професійне, або емоційне вигорання (виснаження). Конкретно, вивчаються прояви професійного вигорання, яке суб'єктивно переживається досвідченими адвокатами.

Однозначної відповіді на запитання, що таке вигорання, його види, структура і зміст (компоненти, чинники виникнення й перебігу емоційного і професійного вигорання, індивідуально-психологічні прояви тощо) немає. Це свідчить про складність й міждисциплінарність самого феномену. У психології з'явився термін «синдром емоційного вигорання», котрий поєднує цілий комплекс особистісних характеристик людини, зокрема, фізичних, емоційних, когнітивних, мотиваційних, поведінкових та інших проявів виснаження. Загалом, термін «професійне вигорання» характеризує психічний стан здорових людей, які інтенсивно спілкуються з пацієнтами, клієнтами і постійно перебувають в емоційно навантаженій атмосфері під час надання професійної допомоги. Згідно з моделлю синдрому «вигорання», «професійне вигорання» тлумачиться як синдром емоційного виснаження, *деперсоналізація і редуція особистих досягнень*.

Саме деперсоналізацію і редуцію особистих досягнень можна розглядати не стільки як характеристику виснаження, скільки як ознаку, як результат і наслідки виразного синдрому емоційного вигорання.

В теоретико-емпіричних дослідженнях широко

висвітлюється проблема вигорання (емоційного, професійного та ін.). Цю проблематику досліджували зарубіжні (Бойко, 2008; Водоп'янова, 2008; Трунов, 1998; Пономарева, 2006 та інші) та вітчизняні вчені. Серед вітчизняних вчених відомі роботи таких авторів, як Л. Бондаревська (1996), С. Максименко, Л. Карамушка, Т. Зайчикова (2006), К. Маслач (Електронний ресурс), Мащак (2012), Знакова, Огнев (2003), О. Саннікова, А. Саннікова (2014) та інші.

Отже, мета даного дослідження полягає у емпіричному пошуку суб'єктивних уявлень обстежених про свій фізичний стан, свої емоційні почуття, переживання, думки, які випробовують особи, котрі відчують наявність у себе ознак емоційного вигорання, яке виявляється у професії.

Для отримання інформації про провідні ознаки вигорання, їх прояви (індикатори) застосовано метод самозвіту – написання *нестандартизованого твору* за темою «*Мое розуміння й переживання виснаження в професії*».

В емпіричному дослідженні приймали участь група досвідчених адвокатів у яких попередньо було діагностовано ознаки емоційного виснаження (15 осіб, віком до 50 років). Залучення професійних адвокатів зумовлено наявністю високої кваліфікації, багатим власним досвідом професійного спілкування і розвиненими здібностями проникати у внутрішній світ іншого, що дає можливість інтегрувати теоретичні знання і особистий практичний досвід фахівців в області розпізнавання ознак професійного виснаження, вигорання і у інших, і у себе.

Аналіз відповідей професійних адвокатів дозволив виявити основні дескриптори – групи семантично близьких понять, що характеризують різні переживання, ознаки та прояви вигорання. Ці результати свідчать про яскраву й багатогранну палітру емоційних переживань самих експертів-адвокатів, що сприяє більш диференційованому сприйняттю і розпізнаванню емоційного виснаження і професійного вигорання. Нижче наведені деякі вислови адвокатів про стан свого професійного й емоційного вигорання:

- «А є визначення професійного вигорання? Мені здається є різні значення цього поняття і в декого настає не вигорання, а банальна *втома*. Я так думаю, що професійного вигорання в мене ще не було. Була *злість і небажання ходити на*

роботу, ... буває, що набридає кримінал - тоді беру інші справи..., мене напружує система та клієнти...»;

- «... ні з ким не хотілося спілкуватися, не було сил кілька місяців, бажання просто максимально ізолюватися від усіх і спати, відпочивати, без гаджетів...»;

- «...щоранку починалося з кава й гидезепама на роботі, а закінчилося тим, що мене одного разу влітку забрали з роботи з температурою 40 у лікарню... Я просто горіла, лікарі причину не могли встановити. Психолог сказала, що в мене вигоряння. Вигоряння показує, що ти не в тому місці. Не на тій роботі. Не з тими людьми ...»;

- «... не можеш спати, сон максимум 3-4 години й усе. При цьому вдень ходиш як сонна муха. Апатія до роботи, до життя, ніяких інтересів у житті ні, не хочеться нічого робити. Наростає паніка, що не зможеш зробити роботу, тому що починаєш забувати. Хочеться закритися у будинку, укритися ковдрою з головою, і щоб ніхто не дзвонив. Будь-яку роботу робиш через силу, і на роботі й дома..., постійно відчуваю психологічний тиск. На роботі постійна емоційна напруга, велика кількість спілкування..., тривала відсутність повноцінного відпочинку, відсутність психологічного комфорту після роботи...»;

- «...небажання йти на роботу. Спати прагну.. ненавиджу клієнтів і свою роботу, мені здається, що терміново потрібно міняти напрямок, йти з роботи...»;

- «...мене пересмикує коли дзвонить невідомий номер, могу максимально бути дратівливої з будь-якого приводу, болить голова, буває смикається нерв біля ока, щоправда, не жартую...»;

- «...не могу зосередитися, увечері й уночі, відчуваю постійну напругу, начебто б мій організм виробляє максимальну кількість енергії, що б відновитися.

- «...відчуваю, що вигоріла від справ..., часом було навіть відчуття, що я не живу своїм життям, а життям інших людей, їх проблемами по суті, які вони самі собі й створили. А ще, моторошно злить, що мене сприймають скрізь як адвоката, щоб я не написала, не сказала або де б я не була, люди напевно забувають, що я просто людина у мене є свої почуття й емоції, стани які я проживаю. За роки роботи я навчилася залишати себе-адвоката в суді або в інших

відповідних місцях. Ні людям які ставлять на мені кліше...».

- «... я була на трьох семінарах про емоційне вигоряння. Насправді, це смертельне захворювання. У прокуратурі я зрозуміла, що юриспруденція й державна служба - це капець! Це не те що не моє! Це моя смерть! *Я жила на заспокійливих.* Без них це були *сльози, зриви й істерики ...* Я пам'ятаю сиділа й писала якийсь контроль по землі... І *плакала.* Мені вважалося, що за вікном проходить життя ...»;

- «У мене десь зошит з лекціями про вигоряння. Дуже багато я в це вникала. Плюс у мене тоді почалися проблеми із нирками... *серйозні проблеми....* а найстрашніше для мене було те, що коли я звільнилася з прокуратури зі мною перестала спілкуватися мама. У нас був сильний конфлікт. Тому що вона мене бачила тільки в державних органах. І завжди прагнула, щоб я була як діти її подруг... а я зовсім інша. Просто інша. За місяць до її смерті ми з нею говорили... і мама просила в мене вибачення, вперше в житті, що змусила мене йти на юридичний, який я *ненавиділа.* І просила вибачити, що вона не пустила мене туди, куди я прагнула...»

- «Вигоряння: *не можеш спати,* сон максимум 3-4 години й усе. При цьому вдень ходиш як сонна муха. *Апатія* до роботи, до життя, *ніяких інтересів у житті немає,* не хочеться *нічого робити.* Наростає *паніка,* що не зможеш зробити роботу, тому що починаєш забувати. Хочеться закритися у будинку, укритися ковдрою з головою, і щоб ніхто не дзвонив. Будь-яку роботу *робиш через силу,* і на роботі й дома. Відпочинок не допомагає, навіть відпустка 5-6 днів не рятує. Стан зв'язую з постійним психологічним тиском. На роботі постійна *емоційна напруга,* велика кількість спілкування. І тривала відсутність повноцінного відпочинку. І *відсутність психологічного комфорту* після роботи...».

- «...я живу м'яко кажучи *вигоріла* від справи, яку, по суті, я люблю. Якщо люди творчих професій втомлюються, то що говорити про професію – адвокат. Часом було навіть відчуття, що я *не живу своїм життям,* життям інших людей, їх проблемами по суті, які вони самі собі й створили. Отже, що мені допомагає виходити з таких станів: розуміння того, що люди не винні у моїх емоціях і почуттях, і я сама повинна контролювати рівень своєї наповненості; чіткі кордони із клієнтами (перестала брати телефон після 18-00 і у вихідні,

якщо тільки щось термінове й дзвонять кілька разів); після складних процесів і ситуацій – мінімум 2 дні відпочинку (якщо, звичайно, немає судів за графіком); говорити із клієнтами по суті питання, я не гештальт, усі зайві емоції – в сад; не брати справи й клієнтів, які явно не резонують із моїм внутрішнім станом або суперечать моїм моральним засадам (наприклад: я не берусь захищати інтереси колекторських компаній або клієнтів, які не розуміють цінність моїх послуг, а саме того, що я за нього проживаю його проблеми); не брати, тих хто не може оплачувати ту ціну, в яку я оцінюю свої послуги, якщо звичайно, це не було моїм рішенням допомогти в певних межах безкоштовно; *з'валтування моєї психіки* питаннями, о, як же я це теж люблю, начебто коли все обговорили і є чітка позиція, ну мені дзвонять повторюють те ж саме, або просять зустрітися знову й знову, відзвітуватися тощо. Мені подобаються клієнти, які мені довіряють (ну це не значить, що я їх тримаю в невіданні), взагалі, *не люблю клієнтів*, які виносять мозок».

З огляду на аналіз текстів творів адвокатів, ми маємо можливість прослідкувати наявність зв'язків між відчуттям та переживанням різних симптомів вигорання у практикуючих адвокатів, із наявністю великої кількості спілкування, із особистісним ставленням спеціалістів до своєї діяльності, між наявністю великої кількості психоемоційної напруги, взаємодії професіоналів із різними категоріями клієнтів та колег-юристів із інших галузей правоохоронної та судової системи. Зі змісту творів адвокатів прослідковується наявність ознаки різних фаз вигорання, починаючи із Фази напруги та її симптомів, і до проявів психосоматичних і психовегетативних порушень, що входять до останньої стадії вигорання – Фази виснаження.

Вище, ми навели окремі вислови деяких адвокатів, які приймали участь у дослідженні. Загальний контент-аналіз творів-самозвітів дозволив виділено лінгвістичні одиниці, які описують прояви вигорання особистості. Виділено такі групи симптомів:

- психофізіологічні прояви: напруженість, відчуття фізичного виснаження, постійна втома, порушення сну (сонливість, або відсутність сну), порушення харчової поведінки (зникнення апетиту, або постійний потяг до їди), головний біль, зміна артеріального тиску, слабкість у тілі,

нервовий тик, зниження фізичної активності, відсутність, або зменшення енергійності, поява соматичних порушень тощо;

- емоційні прояви: накопичуються емоційна напруга, підвищується тривожність, з'являються, або посилюються і переважають негативні емоційні переживання; порушується відчуття емоційного благополуччя; підвищується агресивність, зникають, або зменшуються емоційні ресурси; зникає регуляція емоційних станів; появляється дратівливість, злість, навіть ненависть, або апатія тощо;

- ознаки когнітивних порушень: зниження пам'яті; зниження сприйняття; виникають вади, порушення уваги (концентрації, зосередження), виникають негативні думки відносно актуальної ситуації тощо;

- конативні (поведінкові) прояви: зміни у спілкуванні, зникає потреба, емпатія, виникає байдужість до колег, клієнтів, працівників; виникає бажання максимально ізолюватися від людей тощо.

- зміна ставлення до професійної діяльності: знижується ефективність праці; з'являється байдужість до професійної діяльності, яка раніше була улюбленою; зменшується потреба в спілкуванні із представниками професійної групи; професійні завдання виконуються на репродуктивному рівні; посилюється, або виникає небажання ходити на роботу, загальне виснаження особистісних, емоційних та енергетичних ресурсів стосовно професії.

Загалом професійне вигорання виникає внаслідок внутрішнього накопичення особистістю негативних емоцій, когнітивних змін, порушень поведінки і, як наслідок, впливає на соматичне і психічне здоров'я, які є визначальними чинниками успішного повноцінного, психічно здорового професійного життя.

Література

1. Бойко В.В. Синдром емоціонального вигорання: діагностика и профілактика / В.В. Бойко, 2008. – 336 с.

2. Бондаревська Л. Вплив психотравмуючих переживань на виникнення психічного вигорання / Л. Бондаревська. – К.: Либідь, 1996. – С. 59

3. Водопьянова Н.Е. Синдром вигорання: діагностика и профілактика / Н.Е. Водопьянова., 2008. – 336 с.

4. Знакова Т.А., Огнев А.С. Професійне «вигорання» керівників /

Управління персоналом. – 2003. – № 11. – С. 64–75.

5. Маслач К. Професійне вигорання: як люди справляються [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.top-personal.ru>

6. Мацак С.О. Професійне вигорання особистості як соціально-психологічна проблема. Науковий вісник 2 (1) 2012. Львівського державного університету внутрішніх справ. С. 444-452.

7. Профілактика професійного вигорання працівників соціальної сфери: методичні рекомендації / за заг. ред. М.Л. Авраменка. – Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів. – Л., 2008. – 53 с.

8. Орел В.Е. Феномен «вигорання» в зарубіжній психології. Емпірические исследования / В.Е. Орел // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 16–22.

9. Пономарева Г.А. Синдром «емоціонального вигорання» у педагогов, працюючих с особыми детьми» и способы его профилактики в условиях образовательного учреждения / Г.А. Пономарева // Специальная психология. – 2006. – № 1 (7). – С. 48–57.

10. Трунов Д.Г. «Синдром згорання»: позитивний підхід до проблеми / Д.Г. Трунов // Журнал практичного психолога. – 1998. – № 5. – С. 29–37.

11. Саннікова О.П., Саннікова А.О. Сценічні бар'єри: диференціально-психологічний підхід [Монографія]. – Одеса: ВМВ, 214. – 238 с.

12. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, Т.В. Зайчикової. – К., 2006. – 365 с.

УДК: 159.9.6.316.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Цибра М. Ф.

*доктор філософських наук, професор кафедри філософії,
соціології та менеджменту соціокультурної діяльності,
Університет Ушинського*

Дюжева Ю. А.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Анотація. У статті виносяться на розгляд теоретичні аспекти дослідження психологічних особливостей прояву соціального інтелекту підлітків із різним рівнем залежності від соціальних мереж. Презентовано дефініцію понять «соціальний інтелект» та «адекватна поведінка». Встановлено, що представники груп підлітків з різним рівнем залежності від соціальних мереж мають специфічні психологічні ознаки соціального інтелекту, що в певній мірі впливає на процес комунікації.

Ключові слова: адекватна поведінка, комунікація, підлітковий вік, соціальний інтелект, соціальні мережі.

Сьогодні в у порівнянні з минулим століттям швидкість та об'єм інформаційного потоку збільшився в рази, і потребує миттєвого реагування. Ситуації, потреби, цілі, вимоги, завдання змінюються досить швидко, іноді зовсім неочікувано, що потребує від сучасної людини вміння швидко адаптуватися до мінливої соціальної реальності. Успішна адаптація, становлення особистості, її почуття та емоційне благополуччя багато в чому визначається тим, як складаються її особистісні, ділові, професійні відносини з оточенням. Кількість контактів, їх доступність, географія та частота збільшується. Ефективність професійної діяльності залежить не тільки від рівня професійних знань, але й від здібностей встановлювати та підтримувати комунікацію з широким колом людей. Важливого значення набуває не тільки рівень розвитку

загального інтелекту, особливої ваги набуває соціальний інтелект.

Соціальний інтелект розуміється як інтегральна інтелектуальна здатність, яка визначає успішність спілкування і соціальної адаптації, здатність розуміти людей та керувати ними, пристосованість до людського буття. Соціальний інтелект це особлива здатність прогнозувати поведінку людей, вірно судити про них та забезпечувати адекватне пристосування в міжособистісних взаємодіях. Він виділяє набір різноманітних якостей, які допомагають краще зрозуміти інших людей; і в свою чергу, в структуру цих якостей соціальний інтелект введений як окрема здатність (Ушаков, 2004).

Соціальний інтелект часто трактується, як здатність розуміти почуття, наміри і емоційні стани іншої людини за її вербальними та невербальними проявами, також це прояв далекоглядності в міжособистісних відносинах. Соціальний інтелект пов'язують зі здатністю висловлювати швидкі, майже автоматичні судження про людей, прогнозувати найбільш вірогідні реакції людини. З соціальним інтелектом часто ототожнюється мудрість як форма інтелектуальної обдарованості. Соціальний інтелект це є здатність вловлювати і вбачати залежності в соціальній сфері та складні стосунки. Це особлива здатність людини, яка формується в сфері спілкування та соціальних взаємодій і в процесі його діяльності в соціальній сфері (Бьюзен, 2004). Соціальний інтелект відіграє важливу роль у багатьох сферах життя, таких як вміння адаптуватися в новому колективі (в школі, університеті, та на роботі), легко заводити нові знайомства, та інше (Миронюк, 2010).

Проблема соціального інтелекту як психологічного феномену вивчалася багатьма дослідниками (Г. Айзенк, М. Бобнева, Дж. Гілфорд, Н. Каліна, Г. Олпорт, Р. Стенберг, Е. Торндайк тощо).

Комунікація також набуває безлічі різних форм та засобів. Однією з таких форм є соціальні мережі, які визначаються як інтернет-об'єднання великої кількості індивідів чи груп незалежно від їх індивідуальних особливостей, вподобань чи локації (місця проживання) на одній інтернет-платформі (вебсайті). Головною метою використання соціальних мереж, як вказують різноманітні дослідження, є соціалізація та інтеграція, прагнення до встановлення стосунків з іншими користувачами. Будь-яка функція соціальної мережі переплітається з комунікаційною і, зрештою, трансформується в комунікацію.

Тож як зарубіжні, так і вітчизняні вчені замислилися над проблемою впливу Інтернету та соціальних мереж на людину та

комунікацію. Проводилися чисельні дослідження щодо особливостей інтернет-комунікації як зарубіжними (Є. Галічкіна, Є. Горошко, С. Омелянчук, Є. Штукарьова, та інші), так і українськими вченими (Ю. Данько, О. Холод, та інші).

Про полярний (як негативний, так і позитивний) вплив соціальних мереж на розвиток, психіку дітей та підлітків, психічні стани, індивідуально-психологічні характеристики особистості, тощо на основі емпіричних висновків писали як зарубіжні, так вітчизняні дослідники: С. Balley, M. Guillaume, R. Kaur, L. Rosen, Wolton D., Ю. Асєєва, К. Варивода, А. Гудімова, Ю. Данько, І. Іванків, Н. Корольова, Х. Турецька, Т. Ямчук, і т.п).

У підлітковому віці і в ранній юності у дитини взаємодіють дві протилежні тенденції: до ідентичності з групою і до індивідуальної диференціації (Райс, 2010). Ці протилежні бажання допомагає поєднати група однолітків: її члени і схожі один на одного, і відмінні від інших компаній. Індивідуальність підлітка, поки ще слабка і несформована, тому вона стверджується через таку групову різноманітність і схожість (Булах, 2013).

У групі підліток глибше пізнає інших і самого себе, позитивні якості, які йому симпатичні у однолітків, змушують підлітка замислитися про свої особистісні особливості, бути схожим на однолітка або навіть краще, він стає для нього ідеалом, до якого необхідно прагнути, це сприяє тому, що у дитини виникає прагнення до самовиховання (Булах, 2013). Група – це те місце, де підліток може самоствердитися, проявити свої особистісні якості та здібності, бути таким, яким він є, а не таким, яким його хочуть дорослі. У підлітка в групі є можливість відкрито обговорювати теми, які він не може обговорити з дорослими і які є для нього табуйованими (Дальто, 2010).

У товаристві ровесників починає вироблятися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості людини, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові морально-етичні вимоги. В результаті його самосвідомість набуває нового рівня розвитку. Під час аналізу поведінки та особистісних якостей друзів у підлітка складається система вимог не лише до них, а й до себе. Важливе значення для підлітка має оцінка друзями його особистісних якостей, знань і вмінь, здібностей і можливостей. У товаришів він знаходить співчуття, адекватне сприйняття своїх радощів і негараздів, які дорослим часто здаються незначущими (Райс, 2010).

В теперешній час ізоляції, під час карантину, комунікація у підлітків загалом відбувається в інтернеті – в дистанційному режимі. Інтернет-комунікація розуміється як опосередковане

комп'ютером спілкування двох або більше осіб, що характеризується невидимістю комунікантів, письмовою формою повідомлень, що надсилаються, можливістю негайного зворотного зв'язку, а також взаємодією або обміном електронними повідомленнями або взаємним обміном та правом доступу до інформації, що зберігається на комп'ютерах комунікантів (Данько, 2012). Таке віртуальне спілкування має ряд характеристик. З погляду масштабності комп'ютерна комунікація має риси масової (спілкування з усім світом), внутрішньоособистісної (спілкування між користувачем та комп'ютером) та групової комунікації. Маючи багато спільного з традиційною комунікацією, спілкування за допомогою Мережі відрізняється деякою специфікою, пов'язаною з особливостями кіберпростору як комунікаційного середовища. Л. Халяпіна (2005) наголошує, що інтернет змушує переосмислити такі класичні визначення та категорії теорії комунікації, як адресант, передача інформації та адресат (Халяпіна, 2005).

Через велику кількість контактів у соцмережах користувачі проводять у них багато часу за читанням та коментуванням чужих повідомлень. Метою такого проведення часу стає не бажання передати послання, що є головною функцією комунікації, а проста потреба у спілкуванні, позначення своєї присутності в Мережі, а тим самим – у соціумі. Загалом, соціальні мережі змінюють стиль спілкування; призводять до абстрагування від реальності; спілкування у соціальних мережах є фоновим, часто поєднується з респондентами іншими справами; незважаючи на комфортність спілкування в соціальних мережах, респондентами зазначається, що спілкування насправді має вищий пріоритет для них (Омелянчук, 2014). Але не зважаючи на задоволення низки цих важливих потреб підлітків, соціальні мережі мають і інший – негативний вплив на їх психіку та особистість. Так, найважливіша небезпека, що існує, це виникнення залежності від такого роду спілкування, від соціальних мереж, від комп'ютеру, від Інтернету. Залежність на науковій мові має назву «адикція», а поведінка, що супроводжує залежність – «адиктивна поведінка».

Адиктивна поведінка (від англ. addiction - схильність, згубна звичка) є одним з видів девіантної поведінки, в якій у дитини, підлітка чи дорослого формується прагнення уникнути реальності за допомогою штучної зміни свого психічного стану, за допомогою застосування деяких речовин або постійному фіксуванні уваги на певних видах діяльності (наприклад знаходженні в Інтернеті, спілкування в соціальних мережах) з метою розвитку та підтримки інтенсивних емоцій

(Вакуліч, 2005). Така тенденція стає головною у свідомості людини, і вона робить дії з пошуку методу, що дозволяє йому уникнути реальності. Як результат – така людина починає існувати у вигаданому світі. Дані дії не вирішують проблеми, навпаки, посилюють їх, і, як наслідок, людина зупиняється у своєму розвитку, аж до деградації. Підлітки особливо схильні до виникнення будь-якого виду адиктивної поведінки. Але Інтернет-залежність, залежність від соціальних мереж та ігрова залежність стоять, на думку багатьох дослідників, на першому місці (Кириченко, 2018).

Отже метою нашого дослідження є вивчення психологічних особливостей прояву соціального інтелекту підлітків із різним рівнем залежності від соціальних мереж.

Дослідження проводилось на базі Одеської спеціалізованої школи №50 I – III ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов Одеської міської ради Одеської області. Вибірку склали учні 9 класів, загалом 62 особи.

Задля вирішення поставлених емпіричних завдань, використовувався певний психодіагностичний інструментарій: для діагностики залежності підлітків від соціальних мереж використовується «тест на інтернет-залежність», автором якої є С. Кулаков (Краснова, 2008) та методика «Соціальний інтелект» Дж. Гілфорда (Михайлова, 1999).

Якісний аналіз дозволив виділити групи осіб, за певною ознакою, в нашому випадку – інтернет залежність, і вивчати їх психологічні характеристики: група ЗСМ+, це група респондентів, у яких за результатами «тесту на інтернет-залежність» С. Кулакова, рівень залежності від соціальних мереж високий або близький до високого; та група ЗСМ- – це група підлітків, рівень залежності від соціальних мереж яких є низьким або близьким до нього.

Аналіз побудованих профілів дозволяє описати особливості соціального інтелекту представників кожної групи обстежених. На осі ОХ представлені компоненти соціального інтелекту підлітків, на осі ОУ – значення цих показників, що виражені у процентілях. Середня лінія ряду проходить через точку 50-й процентиль. Результати представлені на рисунку 1.

Згідно даних, що зображені на рисунку 1, показник здатності розпізнавати загальні властивості у певному потоці експресивної чи ситуативної інформації про поведінку (КП) у

групі підлітків із високою залежністю від соціальних мереж знаходиться в зоні середніх значень, а в групі підлітків із низькою залежністю – значення даних показників розташовані в зоні високого рівня значень цієї складової соціального інтелекту.

Якщо взяти інші показники, що входять у склад соціального інтелекту, а саме: здатність розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, сенс їхньої поведінки у цих ситуаціях (СП), здатність розуміти зміну значення подібного поведінки (вербального чи невербального) у різних ситуаційних контекстах та здатність передбачати наслідки поведінки, з наявної інформації – значення показників даних компонентів СІ у групі підлітків із високою залежністю від соціальних мереж (ЗСМ+) розташовані в зоні середньої лінії у точці 50 процентілей, що говорить про не значний розвиток цих здібностей, а у групі підлітків із низькою залежністю (ЗСМ-) – у зоні високих значень показників, що говорить про високий рівень розвитку даних компонентів соціального інтелекту.

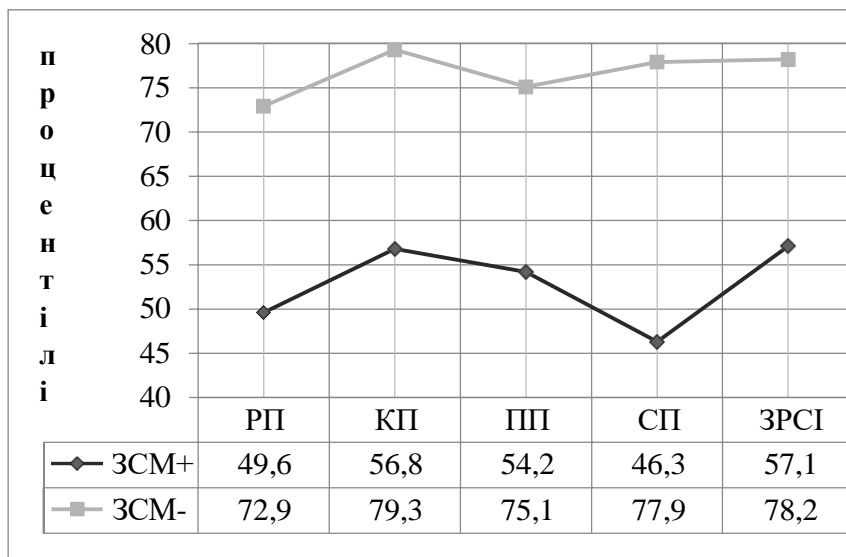


Рис. 1. Профілі соціального інтелекту у підлітків із різним рівнем залежності від соціальних мереж

***Примітки.** Скорочення: РП – результати поведінки, КП – класи поведінки, ПП – перетворення поведінки, СП – системи поведінки, ЗРСІ – загальний рівень соціального інтелекту.*

Якщо взяти інші показники, що входять у склад соціального інтелекту, а саме: здатність розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, сенс їхньої поведінки у цих ситуаціях (СП), здатність розуміти зміну значення подібного поведінки (вербального чи невербального) у різних ситуаційних контекстах та здатність передбачати наслідки поведінки, з наявної інформації – значення показників даних компонентів СІ у групі підлітків із високою залежністю від соціальних мереж (ЗСМ+) розташовані в зоні середньої лінії у точці 50 процентілей, що говорить про не значний розвиток цих здібностей, а у групі підлітків із низькою залежністю (ЗСМ-) – у зоні високих значень показників, що говорить про високий рівень розвитку даних компонентів соціального інтелекту.

Отже, наше дослідження виявило, що підлітки, що незалежні від соціальних мереж та інтернету, мають досить високий рівень соціального інтелекту, на відміну від підлітків, що спілкують переважно онлайн. Тобто, як вказують автори методики, підлітки з високим соціальним інтелектом здатні отримати максимум інформації про поведінку людей, розуміти мову невербального спілкування, висловлювати швидкі і точні судження про людей, успішно прогнозувати їх реакції в заданих обставинах, виявляти далекоглядність у відносинах з іншими, що сприяє їхній успішній соціальній адаптації. Вони бувають успішними комунікаторами. Їм властиві контактність, відкритість, тактовність, доброзичливість та сердечність, тенденція до психологічної близькості у спілкуванні. Люди з розвиненим соціальним інтелектом зазвичай мають виражений інтерес до пізнання себе та розвинену здатність до рефлексії.

Висновки. Теоретично встановлено, що соціальний інтелект розуміється як інтегральна інтелектуальна здатність, яка визначає успішність спілкування і соціальної адаптації, здатність розуміти людей та керувати ними, пристосованість до людського буття. Дослідження виявило, що підлітки, що незалежні від соціальних мереж та інтернету, мають досить

високий рівень соціального інтелекту, на відміну від підлітків, що спілкують переважно онлайн. Можна зробити висновок про те, що соціальний інтелект формується більшою мірою завдяки «живій» комунікації, а ніж у процесі інтернет-спілкування. Проведене дослідження не вичерпує всі аспекти проблеми. Перспективу подальших досліджень вбачаємо в визначенні специфіки комунікації та її мотивації, вікових і гендерних особливостей, та пошуку ефективних методів певних корекційних програм.

Література

1. Булах І. С. *Психологія особистісного зростання підлітка*. [монографія]. Київ, 2013. 331 с.
2. Бьюзен Т. *Могущество социального интеллекта*. Минск : Попурри, 2004. 204 с.
3. Вакуліч Т. М. *Інтернет-залежність як новий вид адиктивної поведінки*. Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія № 12. Психологія. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. Вип. 7(31). С. 22.
4. Дольто Ф. *На стороне подростка*. Екатеринбург : Рама Паблишинг, 2010. 172 с.
5. Данько Ю. А. *Феномен соціальних мереж у контексті становлення і розвитку мережевого суспільства*. Вісник Міжнародного слов'янського університету. Сер.: Соціологічні науки, 2012. Т. 15, № 1-2. С. 53-59.
6. Краснова С. В., Казарян Н. Р., Тундалева В. С., Быковская Е. В., Чапова О. Е. *Как справиться с компьютерной зависимостью*. М. : Эксмо, 2008. 224 с.
7. Кириченко В. В. *Вікові відмінності прояву internet-залежності (за результатами дослідження 2014 та 2018 років)*. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2018. Вип.4, Том 1. С. 188-193.
8. Миронюк Є. В. *Визначення та історія розвитку поняття «соціальний інтелект» у психологічній науці. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2010. № 7. С. 452, 454-455, 458-459.
9. Михайлова Е.С. (Алешина). *Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена. Диагностика социального интеллекта: методическое руководство*. СПб. : Иматон, 1999. 52 с.
10. Омелянчук С. Ю., Бабичева Д. П., Шевченко М. С., Фидирко Д. П. *Социальные сети – новый способ коммуникации*. Международный журнал экспериментального образования, 2014. № 6 (1). С. 132-135

11. Райс Ф., Долджин К. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб. : Питер, 2010. 816 с.

12. Халяпина Л. П. Интернет-коммуникация и обучение иностранным языкам. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2005. 230 с.

13. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования. М. : Ин-т психол. РАН., 2004. С. 12-28.

УДК 159.98

ВИЯВЛЕННЯ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

Лісесько О. В.

*доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії,
соціології та менеджменту соціокультурної діяльності,
Університет Ушинського*

Димитрієва О. А.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Актуальність теми. Основним інститутом виховання – сім'я. Те, що дитина набуває в дитинстві в сім'ї, вона зберігає протягом усього життя. Важливість сім'ї як інституту виховання зумовлена тим, що дитина в ній перебуває значну частину життя і жоден із інститутів виховання не може зрівнятися з сім'єю. У ній складаються основи характеру дитини, і до молодшого шкільного віку дитина сформувалася вже більше ніж вполовину як особистість [5].

Дослідженню впливу сімейного виховання на психічне здоров'я дитини зокрема присвячена низка праць вітчизняних науковців – психологів Ю.П. Азарова , Ф.Я. Байкова , Е.В. Васильєвої, В.Н. Гурова, Є.В. Кагана, Т.А. Кулікова, А.Г. Харчев та інші.

Сім'я може бути як позитивним, так і негативним фактором виховання. Жоден інший соціальний інститут не може завдати такої шкоди вихованню дітей, як сім'я. Сім'я - це специфічна група, яка відіграє важливу довготривалу роль у вихованні. У тривожних матерів часто виростають тривожні діти; амбітні

батьки часто пригнічують своїх дітей до такої міри, що це призводить до комплексу меншовартості; батько, який нервується з найменшої нагоди, часто сам того не усвідомлюючи, формує подібний тип поведінки у своїх дітей. Через особливу виховну роль сім'ї постає питання, як зробити так, щоб максимізувати позитивний вплив сім'ї та мінімізувати негативний вплив на виховання дитини.

Метою нашого дослідження стало виявити тривожність у дітей молодшого шкільного віку пов'язане з вихованням в неблагополучних сімейних стосунках.

Виклад основного матеріалу. Саме в сім'ї дитина отримує перший життєвий досвід, робить перші спостереження і вчиться поводитися в різних ситуаціях. Дуже важливо те, чого навчають дитину батьки і це підкріплюється прикладами, щоб вона могла побачити, що у дорослих теорія нічим не відрізняється від практики.

Головне у вихованні маленької людини – досягти душевної єдності, морального контакту між батьком і дитиною. Батьківська любов має бути мудрою і терплячою. Недостатньо народити дитину, дати їй фізичне життя, потрібно вміти відкрити дорогу любові, внутрішньої свободи, віри і совісті всьому, що є джерелом духовного та справжнього щастя [2].

Батьківська любов має ґрунтуватися на розумінні й повазі до особистості дитини, прагненні зрозуміти й оцінити світ її очима. Тільки тоді виникає спільна мова і протиріччя між двома поколіннями зникають [9].

Щоб стати мудрим товаришем своєї дитини, не намагайтеся нав'язливо, м'яко спрямовувати думки дитини в потрібне русло, не руйнуючи його особистої думки – ось умови справжньої батьківської любові. Помилки сімейного виховання призводять до того, що дитина може вирости розумово неповноцінною, що негативно впливає на формування суспільства в цілому. Щоб уникнути подібних помилок, батькам необхідно знати, як їх виправляти, тобто займатися самоосвітою в цьому питанні [3].

Наведемо результати виявлення тривожності у дітей молодшого шкільного віку та припущення наявності зв'язку із неблагополучним типом сімейних стосунків.

Для досягнення мети дослідження були використані такі методи: «*Вимірювання рівня тривожності Тейлора*» для

виявлення дітей із чітко вираженою тривожністю, *кінетичний малюнок сім'ї*» (Р. Бернс, С. Кауфман) для виявлення особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також її ставлення до членів сім'ї [4].

«Методика вимірювання тривожності» Дж. Тейлор покликана виміряти прояв тривожності як риси особистості та дозволити визначити її загальний рівень. Вона складається з 50 тверджень, на які діти молодшого віку мають відповісти «так» або «ні». Твердження були відібрані з набору пунктів MMP1 на основі їхньої здатності класифікувати дітей молодшого шкільного віку з «реакцією на рівень тривожності».

Таблиця 1.

Результати дослідження рівня тривожності Тейлора у дітей молодшого шкільного віку

	Рівні тривожності				
	Дуже високий	високий	Середній (з тенденцією до високого)	Середній (з тенденцією до низького)	низький
Кількість опитуваних	13	7	5	3	2
Кількість %	43,3	23,3	16,7	10	6,7

Як видно з таблиці 1, 43,3% молодших школярів характеризуються дуже високим рівнем особистісної тривожності. Рівень тривожності у 7 осіб високий 23,3%. Діти з високим рівнем тривожності завжди неспокійні або дратівливі через будь-які дрібниці і часто реагують на всі ситуації неспокійним станом.

16,7% молодших школярів виявили середній рівень (з тенденцією до високого) тривожності, а середній (з тенденцією до низького) зафіксований у 10% вибірки. Помірна тривожність характеризує молодших школярів як тих хто, не переживає за дрібниці, але в більш складних ситуаціях не залишається без уваги. Діти з помірною тривожністю почуваються вільно, впевнено і ніколи не дозволяють емоціям керувати, прагнуть бути щасливими і не

зациклюються на невдачах.

Рівень тривожності у 6,7% учнів молодшої школи можна охарактеризувати як низький. Діти з низьким рівнем особистої тривожності, як правило, зовсім не турбуються про невдачі і дрібниці. Такі діти часто не виявляють зовні занепокоєння, але насправді внутрішньо їм набагато складніше впоратися з цією ситуацією.

За результатами тестування ми бачимо, що не у всіх сім'ях панує атмосфера позитивних батьківських стосунків, здебільшого вони мінливі.

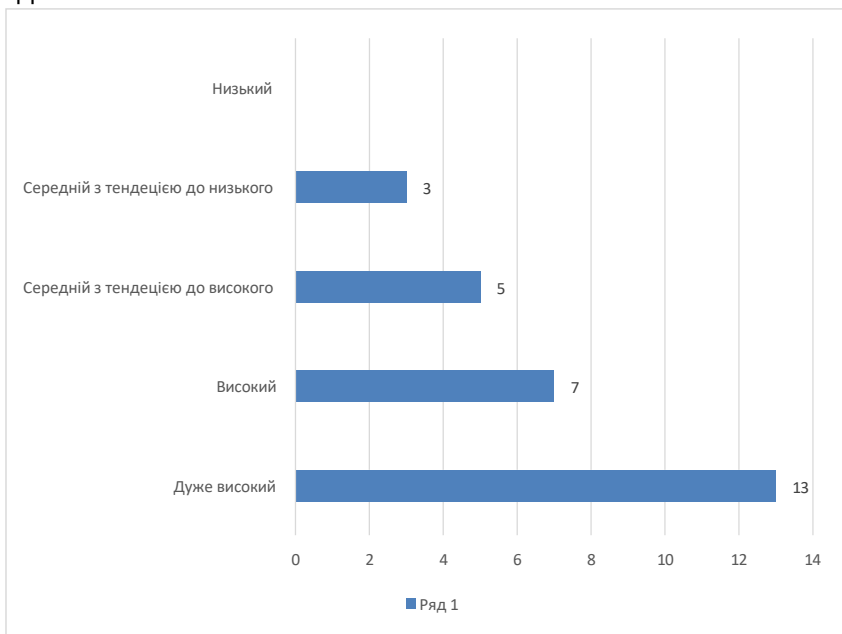


Рисунок 1 Рівень тривожності Тейлора для дітей молодшого шкільного віку

Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї». Процедура складається з малювання вашої родини (дітям дають стандартний аркуш паперу для малювання, олівець та бесіди. Інструкція: «Намалюйте, будь ласка свою сім'ю, щоб кожен щось робив» [6].

За цією методикою встановлено, що високий рівень батьківсько-дитячих стосунків включає малюнки 12 дітей (7

дівчат і 5 хлопчиків), або 40%. На цих малюнках ми бачимо, що дитині комфортно в родині. На малюнку вся родина, дитина в центрі, в оточенні батьків. Діти зображують себе та своїх батьків красивими; лінії ретельно проведені; на обличчях батьків і дитини посмішка, в позах спокій. Середній рівень батьківсько-дитячих стосунків включає малюнки -16 дітей (7 дівчат і 9 хлопчиків), тобто 53,3%. На малюнках видно, що дітям в сім'ї не дуже комфортно, на деяких малюнках немає одного з батьків, виникає занепокоєння, коли дитина зображує себе сумним і далеким від батьків.

Низький рівень батьківсько-дитячих відносин включає малюнки двох дітей (одну дівчинку та одного хлопчика) або 6,7%. На малюнку обличчя дітей перелякані, відчуття емоційної напруги, через наявність темних кольорів. На діаграмі нижче ми можемо побачити співвідношення рівня дитячо-батьківських відносин у групі.

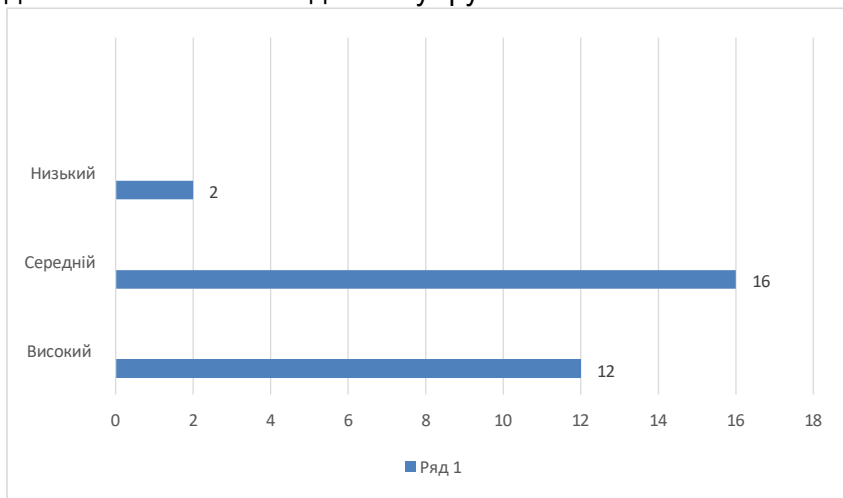


Рисунок 2 Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» дітей молодшого шкільного віку

Так, ми виявили двох дітей молодшого шкільного віку (6,7%), які були незадоволені своїм місцем у сім'ї. Вони часто відчувають дискомфорт. Це видно з малюнку, де вони зображують себе далеко від дорослих, та ще й із сумним обличчям. Навпаки, 12 (40%) дітей у сім'ї мають позитивні дитячо-батьківські стосунки. На їх малюнках зображена вся

сім'я, в якій в центрі поміщена дитина, а також переважання світлих кольорів. У цих сім'ях панує сприятлива, турботлива атмосфера. та 16 (53,7%) дітей, оскільки діти в родині не завжди почувуються комфортно та спокійно. На нашу думку, це пов'язано з надмірною увагою або надмірною напруженістю, що призводить до підвищеної тривожності в поведінці дітей. Звідси, 18 (60%) дітей молодшого шкільного віку страждають тривожністю – страхом покарання, залякані, бояться зробити щось не так, за що їх більше не любитимуть.

Зауважимо, що нормальний соціально-психологічний розвиток дитини відбувається в умовах інтенсивного спілкування з дорослими. Потреба в сімейному спілкуванні є однією з найважливіших потреб дитини. Відсутність спілкування і контакту між близькими дорослими і дитиною призводить до уповільнення його розумового і фізичного розвитку [6].

Висновки. У статті ми розглянули, які сучасні помилки у вихованні дітей існують для батьків. Для вирішення цих проблем ми вважаємо, що потрібен постійний психологічний контакт з дитиною – це універсальна вимога виховання, вона однаково рекомендована всім батькам, контакт потрібен у вихованні кожної дитини будь-якого віку. Почуття та переживання спілкування з батьками дозволяють дітям відчувати і сприймати батьківську любов, прихильність і турботу. Основа підтримки контакту - інтерес до всього, що відбувається в житті вашої дитини, інтерес до її дитячих, навіть до найменших і найвних проблем, бажання зрозуміти, помічати зміни в душі дитини, із розумінням ставитися до підростаючого покоління. Конкретні форми та прояви цього зв'язку дуже модифікуються в залежності від віку та характеру дитини. Таким чином, з перших днів життя у дитини починає формуватися сімейний образ. Умови та спосіб життя в сім'ї, де виховується дитина, закладають фундамент для розвитку майбутніх сімейних очікувань власної майбутньої родини.

Література

1. Боштан В. Соціальний контекст тривожності у психоаналізі, екзистенційній та гуманістичній психології. Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки.

Івано-Франківськ, 2015. Вип. 19. С. 118-124. URL:www.irbis-pbiv.gov.ua.

2. Дубровіна І. В. Психічне та психологічне здоров'я в контексті психологічної культури особистості. Вісник практичної психології освіти. 2019. № 3. С. 17-21.

3. Галієва О. М. Диференціація понять «тривога» та «тривожність». Психологія та соціальна робота. Київ, 2019. Т. 24, Вип. 1 (49). С. 32-48. DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.1\(49\).185763](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2019.1(49).185763)

4. Лемак М.В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи: діагностичні методику: URL: <http://loipro.edu.ua>.

5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2011. 469 с.

6. Петренко В. Є. Вікові аспекти психологічної корекції тривожності. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. 2014. Вип. 44. С. 175-180.

7. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З.В. та ін. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.

8. Чуйко О. В., Іванова І. В. Вплив рівня тривожності на успішність навчальної діяльності. Актуальні проблеми психології. Том XI. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 16. Київ, 2017. С. 215-226.

9. Ясточкіна І. А. Психологічні чинники виникнення та корекція тривожності в ранньому віці: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; НПУ імені М.П.Драгоманова. Київ, 2011. 320 с.

УДК 159.923

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ПОКАЗНИКАМИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРЯННЯ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ

Ульянова Т. Ю.

*кандидат психологічних наук, старший викладач
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Крікун Д. В.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Анотація. У статті представлено результати дослідження

особливостей взаємозв'язків між показниками професійного вигорання та копінг-стратегій. Встановлено певні додатні взаємозв'язки між показниками професійного вигорання та спрямованості стратегій долаючої поведінки як на $p \leq 0,01$, так і на $p \leq 0,05$ рівні значущості. Результати кореляції надають право стверджувати, що чим більше людина входить в стан виснаження і демонструє симптоми професійного вигорання, тим більше залучаються копінг-стратегії і активується долаюча поведінка.

Ключові слова: стрес, професійний стрес, емоційне вигорання, копінг-стратегії, долаюча поведінка, педагог.

Стрес – складне, багатоаспектне явище. Він має свої індивідуальні соціально-психологічні та психофізіологічні особливості, фази розвитку, зовнішні та внутрішні чинники, фактори запобігання, тому проблема стресу загалом, а зокрема – професійного стресу, досі викликає великий інтерес мультидисциплінарних дослідників [1; 2; 3].

Професійний стрес вчені розглядають як процес взаємодії особистості та професійного середовища, при якому вимоги професійного середовища значно перевищують особистісний та професійний ресурс суб'єкта професійної діяльності та загрожують його професійному розвитку [2].

Педагог, що прагне реалізувати справжні вимоги своєї професійної діяльності, може зазнавати стресів, з якими він справляється залежно від способів реагування, які йому притаманні. Відсутність вироблених способів подолання стресом може призводити до порушення психофізіологічних, психологічних та соціально-психологічних адаптаційних механізмів суб'єкта [4]. У разі постійного впливу стресових факторів можливості опору їм можуть послабшати, що призведе до стану гострої кризи, професійного вигорання [5, 6].

Проблема стресу традиційно викликає великий інтерес науковців та практиків, пов'язує між собою багато фундаментальних та прикладних досліджень [2].

Великий науковий досвід з проблеми вивчення та боротьби зі стресами накопичений за кордоном: М. Arikewuyo, N. Naan, G.E. Vaillant, P. Лазарус; Г. Сел'є та інших. Постійно зростає інтерес до вивчення теми стресу та стресостійкості у вітчизняній науці. Даною проблематикою

займалися такі видні психологи, як: О. Кокун, Л. Лабезна, О. Лосієвська, С. Максименко, Л. Карамушка, та інші [2, 3].

Існує також ціла низка досліджень професійного вигорання, до якого призводить довготривалий професійний стрес, у тому числі серед педагогів. Цікавими є наукові доробки таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як: Y. Altinkurt та Y.I. Yorulmaz, С. Maslach, Н. J. Freudenberger, Л. Карамушки, С. Максименко, М. Васильченко, та інших [2; 3; 5].

Метою дослідження стало вивчення особливостей взаємозв'язків між показниками професійного вигорання та копінг-стратегій.

Дослідження було проведене на базі Мар'янівського ліцею, Ширяївської селищної ради Одеської області, Ширяївського ліцею і Коханівської гімназії Долинської ОТГ Одеської області. Вибіркою став педагогічний склад працівників вищеозначених освітніх закладів кількістю 52 особи віком 27-55 років.

Для виявлення взаємозв'язку між досліджуваними показниками професійного вигорання (за опитувальником А. Рукавішнікова та методикою МБІ К.Маслач, С. Джексона) та копінг-стратегій (за методикою «CISS» С. Нормана, Д.Ендлер) [2]. Було застосовано кореляційний аналіз за формулою Пірсона. Метою математичного (кількісного) аналізу даних виступив пошук взаємозв'язків між всіма показниками, що вивчалися. Обробка даних проводилася за допомогою статистичного пакету Microsoft Excel for Microsoft Windows та статистичного пакету SPSS 17.0 for Microsoft 7.

Результати представлені у таблицях 1 та 2.

Як можна побачити з таблиці 1 за результатами кореляційного аналізу емпіричних даних, виявлені значимі додатні взаємозв'язки між показниками професійного вигорання та стратегіями долаючої поведінки. Так, виявлено зв'язок між показником психоемоційного виснаження та копінгом, орієнтованим на уникнення ($r=0,271$, рівень значимості $p\leq 0,05$). Також виявлено зв'язок показника особистісного відчуження із копінгом, орієнтованим на завдання ($r=0,393$, рівень значимості $p\leq 0,01$) та копінгом, орієнтованим на емоції ($r=0,261$, рівень значимості $p\leq 0,05$). Виявлено додатній зв'язок між показниками професійною

мотивації та копінгом, орієнтованим на уникнення ($r=0,357$, рівень значимості $p\leq 0,01$). Виявлено взаємозв'язок показників деперсоналізації та копінгу, орієнтованого на відволікання ($r=0,274$, рівень значимості $p\leq 0,05$). Також виявлено прямий додатний зв'язок між показником редуції професійних досягнень та копінгу уникнення ($r=0,362$, рівень значимості $p\leq 0,01$) і копінгу соціального відволікання ($r=0,354$, рівень значимості $p\leq 0,01$).

Таблиця 1

Значимі кореляції між показниками професійного вигорання та орієнтаціями долаючої поведінки (за методикою «CISS» С. Нормана, Д. Ендлер)

Показники професійного вигорання	Показники орієнтації долаючої поведінки				
	КВЗ	КЕ	КУ	КВ	КСВ
ПЕВ			271*		
ОВ	393**	261*			
ПМ			357**		
Де				274*	
РПД			362**		354**

*Примітки. 1. Нулі не вказані. 2. Знак * вказує на рівень значущості $p\leq 0,01$, ** – $p\leq 0,05$. 3. Скорочення: ПЕВ – психоемоційне виснаження, ОВ – особистісне відчуження, ПМ – професійна мотивація, ЕВ – емоційне виснаження, Де – деперсоналізація, РПД – редуція професійних досягнень, КВЗ – копінг, орієнтований на вирішення завдання, КЕ – копінг, орієнтований на емоції, КУ – копінг, орієнтований на уникнення, КВ – копінг, орієнтований на відволікання, КСВ – копінг, орієнтований на соціальне відволікання.*

У таблиці 2 представлені показники копінг-стратегії та їх взаємозв'язок із показниками професійного вигорання за методиками: «Визначення психічного вигорання» (А. Рукавішніков), опитувальником вигорання – МВІ (К. Маслач, С. Джексона) та опитувальником способів опанування (ОСО) Р. Лазаруса та С. Фолкмана [6].

З таблиці 2 можна побачити, що виявлені значущі кореляційні зв'язки між показниками професійного вигорання та копінг-стратегіями.

Показник Конфронтаційний копінг, що проявляється у

агресивних зусиллях особистості змінити ситуацію, ризикнути, щоб вирішити проблему, має додатній кореляційний зв'язок із психоемоційним виснаженням ($r=0,262$, рівень значимості $p\leq 0,05$).

Таблиця 2

Значимі кореляції між показниками професійного вигорання та орієнтаціями долаючої поведінки (за методикою ОСО Р. Лазаруса та С. Фолкмана)

Показники професійного вигорання	Показники орієнтації долаючої поведінки							
	КК	Д	СК	ПСП	ПВ	Вт	Пл	ПП
ПЕВ	351 **					352 **		
ОВ		262 *						
ПМ					268 *		361 **	
ЕВ			279 *					
Де				367 **				
РПД			374 **					258 *

*Примітки. 1. Нулі не вказані. 2. Знак * вказує на рівень значущості $p\leq 0,01$, ** – $p\leq 0,05$. 3. Скорочення: ПЕВ – психоемоційне виснаження, ОВ – особистісне відчуження, ПМ – професійна мотивація, ЕВ – емоційне виснаження, Де – деперсоналізація, РПД – редукція професійних досягнень, КК – конфронтаційний копінг, Д – дистанціювання, СК – самоконтроль, ПСП – пошук соціальної підтримки, ПВ – прийняття відповідальності, Вт – втеча-уникнення, Пл – планування, ПП – позитивна переоцінка ситуації.*

Показник Дистанціювання, як одна з пасивних стратегій долаючої поведінки, що проявляється у когнітивних зусиллях зменшити значимість ситуації або відділитися від неї, має прямий зв'язок із особистісним відчуженням, що проявляється у небажанні контакту, негативному ставленні до людей, байдужості до роботи та кар'єри ($r=0,262$, рівень значимості $p\leq 0,05$).

Показник Самоконтроль – копінг, що характеризується направленням зусиль та ресурсів на регуляцію своїх почуттів та дій, пов'язаний із емоційним виснаженням ($r=0,279$, рівень значимості $p\leq 0,05$) та знеціненням професійних досягнень

($r=0,374$, рівень значимості $p\leq 0,01$).

Показник Пошук соціальної підтримки (активна стратегія долаючої поведінки особистості, спрямована на пошук інформаційної, психологічної, емоційної, дієвої підтримки інших людей) має прямий кореляційний зв'язок із деперсоналізацією – станом відчуження психіки, викликаним вигоранням ($r=0,367$, рівень значимості $p\leq 0,01$).

Показник Прийняття відповідальності – стратегія долаючої поведінки, що характеризується активністю у пошуку способів вирішення проблеми або зміни ситуації. Ця копінг-стратегія, як можна побачити з таблиці 3.2 має додатній кореляційний зв'язок із показником професійної мотивації (станом незадоволеності роботою, колективом, ситуацією), $r=0,268$, рівень значимості $p\leq 0,05$.

Показник Стратегія втечі-уникнення, має додатній зв'язок із показником психоемоційного виснаження - $r=0,352$, рівень значимості $p\leq 0,01$.

Крім того, виявлено додатній взаємозв'язок показника стратегії планування (довільні проблемно-зфокусовані зусилля по зміні ситуації, що включають аналітичний підхід до проблеми.) та показника професійної мотивації ($r=0,361$, рівень значимості $p\leq 0,01$) та показника стратегії позивної переоцінки із показником редукцією професійних досягнень ($r=0,258$, рівень значимості $p\leq 0,05$).

Отже, завдяки кореляційному аналізу встановлено певні додатні взаємозв'язки між показниками професійного вигорання та спрямованості стратегій долаючої поведінки як на $p\leq 0,01$, так і на $p\leq 0,05$ рівні значущості. Результати кореляції надають право стверджувати, що чим більше людина входить в стан виснаження і демонструє симптоми професійного вигорання, тим більше залучаються копінг-стратегії і активується долаюча поведінка.

Література

1. Васильченко М. В., Желдоченко Л. Д. Феномен професійного стресса в педагогической деятельности. Мир науки. Педагогика и психология. 2017. № 6. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-professionalnogo-stressa-v-pedagogicheskoy-deyatelnosti>.

2. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. СПб. : Питер, 2009. 336 с.

3. Лазарус Р. С. Теория стресса и психофизиологические исследования. Эмоциональный стресс. Под ред. Л. Леви. СПб. : Медицина, 2010. 135 с.

4. Рассказова Е. И., Гордеева Т. О. Копинг-стратегии в психологии стресса: подходы, методы и перспективы. Психологические исследования. 2011. № 3. С. 17-28.

5. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: [навч. посіб.]. За ред. С. Д. Максименко, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. Київ : Міленіум, 2006. 368 с.

6. Соловьева Е. А. Профессиональный стресс педагогов и его преодоление. Специфика педагогического образования в регионах. 2012. № 1. С. 171-173.

УДК 159.9

ПРОФЕСІЯ ТА ХОБІ ЯК ФОРМИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Санніков О. І.

*доктор психологічних наук, професор
кафедри теорії та методики практичної психології,
Університет Ушинського*

Зелененька О. І.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Актуальність проблеми. За останні кілька років інтерес дослідників постійно повертається до актуальної в усі часи, проблеми професійної самореалізації особистості, причому зростання уваги до даної проблеми стало стійкою тенденцією не тільки для закордонної, але й для сучасної вітчизняної психології. Пильна увага вчених до цієї проблеми пов'язана, як мінімум, з розв'язком двох проблем розвитку особистості. По-перше, професійна самореалізація відіграє немаловажну роль у розвитку особистості професіонала. По-друге, самореалізація особистості в професії відбиває лише один із процесів самовизначення особистості в

професійному світі, поряд із самоактуалізацією, самоідентифікацією, саморозвитком. Відзначимо тільки, що багато в чому це викликано тими умовами (і політичними, і соціально-економічними), які склалися до теперішнього часу, а також конкуренцією, яка різко виросла серед професіоналів на ринку праці.

У таких умовах проблема професійної самореалізації особистості стає ще більш значимою, поширює свій вплив на представників професійного співтовариства у всіх професійних групах. Крім того, вона переростає й стає більшою мірою не тільки, й не стільки економічною, скільки психологічною проблемою. У цьому зв'язку в цей не простий період як ніколи необхідний розвиток і поглиблення психологічної проблематики досліджень самореалізації особистості (включаючи аспекти пошуку й вибору професії, самоактуалізації особистості в просторі життєдіяльності, самовизначення в структурі професійного співтовариства, пошуку, визначення й врахування провідних факторів професіоналізації особистості, і багатьох інших).

Мета статті – вивчення індивідуально-психологічних особливостей професійної самореалізації особистості, визначення факторів професіоналізації особистості й особливостей регуляції цього процесу.

Стан проблеми дослідження. При всьому різноманітті різних теорій, не існує єдиної концепції професійної самореалізації. Особливу складність на теоретичному рівні викликає нерозробленість самого поняття «професійна самореалізація». Полеміка вчених по виробленню єдиного підходу до розуміння феномена професійної самореалізації не одержала свого рішення дотепер.

Незважаючи на те, що теорія самоактуалізації традиційно зв'язується з іменем А. Маслоу, сам термін був запозичений у К. Гольдштейна, який трактував його виходячи з фізіологічних позицій. На думку вченого, функціонування організму має три форми прояву: вирівнювання (рівномірний розподіл енергії), самореалізація (основний мотив функціонування) і координація з оточенням (оцінка достатності енергії для процесу самореалізації). Саме ці форми служать не тільки передумовою самореалізації організму, але й основою розвитку й самовдосконалення особистості. Відмінність у напрямку й цілях самореалізації можна оцінити за внутрішнім потенціалом, який розкриває особистість, яка само реалізується,

за зовнішнім середовищем (Маслоу, 1982).

А. Маслоу, розбудовував ідеї К. Гольдштейна й використовував поняття «самоактуалізації» у контексті дослідження особистості як унікальну відкриту систему. В основі концепції лежить віра в індивідуальний досвід особистості, у її здатність розкривати й виявляти унікальний особистісний потенціал, самостійно визначати напрямки і методи особистісного росту. Поняття «самореалізація» по А. Маслоу означає стійкі позитивні зміни в особистості, реалізацію її природнього потенціалу: прагнення людини стати таким, яким він може стати. Прагнення до самореалізації, за думкою вченого, є вершиною піраміди ієрархії потреб. А. Маслоу доводить, що згідно тому як особистість піднімається по ієрархії потреб, вона стає все більш вільною у виборі напрямку особистісного росту. Тільки дотримання напрямку, який обраний, дозволяє особистості розвиватися і як індивідові, і як особистості, і як суб'єкту діяльності (Старинська, 2015).

Найбільш послідовним теоретиком феномена «самореалізація» вважають К. Г. Юнга. Він увів поняття «індивідуація», що дозволило йому випередити поширення гуманістичних концепцій самореалізації за рахунок протиставлення індивідуації індивідуальності, тобто самореалізації (Юнг, 1996). К. Г. Юнг уважав, що індивідуація – це розвиток у напрямку досягнення психологічної цілісності кожної людини й охоплює весь період розвитку. Розвиток індивідуації дає можливість особистості зробити правильний висновок про здатність осмислити самореалізацію, прийняти свою унікальність, а також завершити своє самовдосконалення. Результатом здійснення індивідуації, дотримуючись поглядів К. Юнга, є самореалізація – кінцева стадія розвитку людини. На думку автора, самореалізація доступна тільки здатним і високоосвіченим особистостям, але для цього вони повинні ще мати достатній час. Згідно з поглядами К. Г. Юнга, людям властива тенденція до розвитку в напрямку стабільної єдності, результатом якого є «знаходження самости», або «Я» (Старинська, 2015; Юнг, 1996).

В українській психології проблема розвитку й формування особистості розглядається в працях І. Беха, О. Бондаренко, М. Боришевського, Г. Костюка, С. Максименка, В. Роменця, О. Санниковой, В. Татенка, Т. Титаренко й ін. Так С. Максименко у своїх роботах розглядає самореалізацію як природну й тотально-загальну властивість (якість) кожної особистості. Потреба в самореалізації визначається вченим саме як джерело активності особистості, який, зокрема, і визначає ті види діяльності, у яких ця потреба буде задовольнятися в конкретних умовах життєвого

шляху (Максименко, Осядло, 2010). У своїх роботах В. Татенко визначає основний зміст принципу саморозвитку особистості в тому, що внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє й, тим самим, міняє себе й зовнішнє. У межах зазначеного автором принципу розкриваються технології актуалізації суб'єктивного потенціалу особистості (Татенко, 1996).

Термін «професійна самореалізація» більшість учених розуміють саме як соціалізований шлях гармонійного розкриття глибин особистості, який, на їхню думку, зв'язаний не тільки з одержанням професійного й практичного або духовного досвіду при отриманні професійної кваліфікації, але й протягом професійного розвитку (виконання професійних ролей і обов'язків, повного розкриття й реалізації особистих професійних здібностей). Професійну самореалізацією психологи розуміють як «пошук себе у своїй професії», своєї професійної ролі, у виробленні індивідуального стилю професійної діяльності, при визначенні професійних перспектив для себе та їх реалізації. Професіонал прагне до визначення, гармонійного розкриття й самореалізації нових професійних цілей, свого потенціалу для вибраної професії. Особистість, яка самореалізується в сфері своєї професії, прагне до постійного самовдосконалення, для вдосконалення своїх потенційних здатностей (Рутіна, 2013).

У науковій психологічній літературі відзначається, що професійне становлення необхідно розуміти як процес неоднозначний, різноманітний і цілісний у загальному розвитку особистості (Гуцан, та ін., 2016; Помиткіна, 2021; Романенко, Помиткіна, 2021). Крім того, можна не погодитися з висновком, згідно з яким процес професіоналізації людини починається з моменту «прийняття», включення в процес засвоєння нової професії. «Прийняття» професії, за результатами сучасних психологічних досліджень, створює умови своєрідного, унікального для особистості, включення в систему вимог і цінностей певної професії. Саме умова включення забезпечує поштовх для зародження й спрямованості особистості на освоєння професійної діяльності. У результаті зникає протиріччя між вимогами професії й можливостями людини, а цілі професійної спрямованості закономірно досягаються. Дослідження даної проблеми показують, що пошук себе в майбутній професії припускає активну значеннєву координацію й обмірковане втілення зробленого вибору. Разом з тим закордонними

дослідниками відзначається, що пошуки себе в майбутній професії – шлях дуже важкий, являє собою актуалізацію глибинних ресурсів, які тією чи іншою мірою відповідають умовам самореалізації (Старинська, 2015).

Професійна самореалізація розглядається нами досить широко й не обмежується тільки тією професійною діяльністю, яку реалізує особистість безпосередньо. Самореалізація в професії не просто є безперервним процесом «включення» і керування тими ресурсами, які необхідні особистості для успішної діяльності. Це ще й простір, у якому особистість здійснює розвиток і розгортання своїх ресурсів у діяльності (або деякої сукупності діяльностей, включаючи ігрову, навчальну або діяльність самообслуговування). Окремі професійно важливі властивості особистості, так само як і елементи цього простору, починають розвиватися й формуються вже задовго до початку професійної діяльності. Такою умовою випереджального професійного розвитку є **хобі**. Можна припустити, що чим раніше професійно важливі властивості будуть розвинені в хобі, тим раніше особистість зможе не тільки приступити до професійної діяльності, але й добитися в ній стійкої ефективності. У такому випадку, необхідно врахувати факт взаємозв'язку самореалізації, діяльності й розвитку: продуктивна самореалізація в хобі забезпечує ефективність у діяльності й професійний розвиток особистості. Подібне твердження, безсумнівно, вимагає подальших досліджень у мінливих умовах (різні хобі, види діяльності, професії обстежених і комбінація різних професійно важливих властивостей).

Результати та їх обговорення. Для перевірки припущень був сконструйований комплекс методик для діагностики ресурсів особистості в складі (Санников, 2015): «Шкала професійного успіху» (модифікація методики Т. Дембо й С. Рубинштейн); «Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику» О. Саннікової, С. Бикової; «П'ятифакторний особистісний опитувальник» Р. Маккраї й П. Коста. «Індикатор типу особистості» І. Майерс, К. Бріггс; процедура «Мультидименціональні шкали рішимості» О. Саннікова .

Математико-статистичні процедури обробки результатів дослідження проводилися за допомогою статистичного пакета

Microsoft Excel for Microsoft Windows і пакета математичної статистики IBM SPSS Statistics 23.0. Використання кореляційного аналізу було спрямовано на пошук взаємозв'язків між показниками, що досліджувались. Був виконаний якісний аналіз даних, який включав угруповання обстежених за рівнем спеціального індекса функціонально-рольової відповідності хобі конкретному виду професійної діяльності (Івх). Індекс відповідності дозволяє встановити склад і сформованість ресурсів самореалізації особистості професіонала в хобі.

До емпіричної частини дослідження були притягнуті учасники автомобільного міні-ралі в кількості 41 людей, у тому числі 20 водіїв, штурманів, маршалів і суддів і 21 уболівальників автомобільних гонок. Усі обстежені мали значний досвід професійної діяльності в інших сферах (насамперед, у соціотехнічній та соціономічній).

Хобі в нашому дослідженні розглядається як захоплення особистості, улюблене заняття (для себе), як дозвілля. Захоплення як психічний феномен, тісним чином пов'язане з потягами особистості, з одного боку, й нахилами та інтересами – з іншої. Враховуючи ці взаємозв'язки можна припустити, що хобі як відбиття стійкого інтересу особистості, спонукає до освоєння певних психологічних структур діяльності, забезпечує формування необхідних складових моделі професії, стає одним з ресурсів професіоналізму.

Результати кореляційного аналізу. Кореляційному аналізу були піддані сирі бали по показниках професійного успіху й професійно важливих якостей у групі обстежених (суддів, маршалів, водіїв, штурманів і уболівальників автомобільних міні-ралі). Для встановлення зв'язків між показниками професійного успіху й професійно важливих якостей був проведений кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта добутку моментів Пирсона, розрахунки якого був виконаний за допомогою програми IBM SPSS Statistics 23.0.

Аналіз кореляційних взаємозв'язків показників у даній вибірці обстежених виявив деякі тенденції.

Усі показники професійної успішності взаємозалежні між собою на 1% і 5% рівні статистичної значимості. Виключення представляють взаємозв'язки показника легкості (Лгк) з показниками включеності (Вкл), сприйняття (Всп) і

поінформованості (Свд). Особливий інтерес представляють негативні статистично значимі взаємозв'язки інтроверсії (І) з показниками професійного успіху: з показником Всп (сприйняття) на 1% рівні значимості, з показником Вкл (включення) на 5% рівні значимості, з іншими показниками професійного успіху – виявлені тенденції статистично значимих взаємозв'язків.

У табл. 1 представлені кореляційні взаємозв'язки показників професійного успіху й показників рішимості особистості.

Аналіз показує, що показники рішимості особистості й професійного успіху зв'язані між собою позитивно або на рівні тенденцій, або на статистично значимому рівні. Так показник рішимості – Стр (стрімкість) зв'язаний з усіма показниками успіху додатними статистично значимими зв'язками на 5% і 1% рівні. Такі ж зв'язку виявляє показник Лгк (легкості) з деякими показниками рішимості на рівні тенденцій – ризикованості, гнучкості, авантюристичності й незалежності (Ркр, Гбр, Авр і Нзр).

Таблиця 1.

Кореляційні взаємозв'язки показників професійного успіху й рішимості особистості

Показники рішимості	Показники професійного успіху					
	Всп	Кмп	Лгк	Свд	Рег	Віз
СтР	461**	462**	365*	318*	418**	474**
РкР	228	257	267	175	236	276
ТнР	244	368*	423**		312*	144
РфР		177	330*			
ДвР	130	348*	311*	210	488**	192
ОбР		175	306*			
СпР	292	296	382*		348*	149
ГнР	279	232	285	111	372*	398*
Авр	353*	235	164	350*	351*	389*
АсР	311*	373*	383*	216	231	205
НзР	347*	128	236	303*	474*	463**
ДгР						247

*Примітка: тут і в наступних матеріалах: 1) нулі й коми опущені; 2) позначення: * – рівень значимості $p \leq 0,05$; ** – рівень значимості $p \leq 0,01$; тенденції взаємозв'язків у таблиці представлені без позначень; 3) позначення показників шкали професійного успіху: Вкл – включеність, Всп – сприйняття, Кмп – компетенція, Лек – легкість, Свд – поінформованість, Рег – реагування, Віз – везіння; 4) позначення показників рішимості особистості: СтР – стрімкість, РкР – ризикованість, ТнР – толерантність до невизначеності, ДвР – далекоглядність, РфР рефлексивність, ОсР – обачність, обґрунтованість, СпР – спонтанність, ГбР – гнучкість, АвР – авантюризм, АсР – асертивність, НзР – незалежність, ДгР – догматичність.*

Виділені статистично значимі зв'язки показника Лгк (легкість) з показниками стрімкості (Стр), рефлексивності (Рфр), далекоглядності (Двр), спонтанності (Спр) і асертивності (Аср) на 5% рівні значимості, з показником толерантності (Тнр) на 1% рівні значимості. Ці тенденції спостерігаються у взаємозв'язках інших показників рішучості й професійного успіху.

Результати якісного аналізу. До методів якісного аналізу, які були використані в дослідженні, необхідно віднести метод «асів» і метод «профілів» (Саннікова, 1995). Використання такого аналізу дозволило забезпечити не тільки узгодження описів індивідуально-психологічних особливостей учасників міні-авторалі, але також виконати порівняння цих властивостей у групах з конкретним видом хобі (група ВШ, «водій – штурман», і група СМ, «суддя – маршал»).

Відправною позицією в такому порівнянні було наступне припущення. Відповідність виконання функціональної ролі конкретного типу хобі тим вимогам, які дана роль пред'являє до наявних якостей особистості, може служити критерієм успішності самореалізації потенціалу особистості й аналогом виду професійної діяльності при її імітації. Залучення експертних оцінок дозволило виділити деяку сукупність властивостей і якостей обстежених у групах ВШ і СМ, які задовольняють цим критеріям (функціонально-рольової відповідності хобі, Івх).

Аналіз літератури, оцінка результатів емпіричного дослідження підтвердили висунуте припущення, згідно з яким

групи ВШ і СМ різняться не за рівнем Івх, і не за складом функцій і завдань діяльності. Їхня відмінність полягає в сукупності професійно важливих властивостей, які забезпечують успішність у даному хобі як професіоналів (у поведінці, у професійній діяльності, у прийнятті рішень).

До основних штрихів психологічного портрета представників групи ВШ («водій – штурман») необхідно віднести такі. Вільний час вони вважають за краще проводити у колі невеликої групи близьких за духом друзів. Їх значною мірою залучають деталі конкретних ситуацій, і вони у цьому просторі можуть добре зосереджуватися. Відрізняються орієнтацією та опорою на життєвий та професійний досвід, які накопичують у хобі, на факти та деталі ситуації, які можна зрозуміти лише після їх переробки та розуміння. Головне, що саме ґрунтуючись на логічних та об'єктивних даних, вони готують та приймають свої рішення. Їхні рішення не лише обґрунтовані, а й є продуманими до найдрібніших деталей, здаються добре спланованими постановками. Представників групи ВШ («водій – штурман») можна з впевненістю віднести до реалістів, що живуть у реальному просторі сьогодення, з невеликим відтінком суб'єктивізму, виражено спостережливі, дуже логічні і практичні, організовані в найвищому ступені, добре вміють фокусуватися на досягненні наміченої мети, не розслабляються, навіть якщо.

Крім того, прагнення не пропустити дрібні деталі призводить до того, що представники групи ВШ досконально розуміються на тому, чим займаються. Скрупульозно, по крихтах, збирають фактографічну інформацію, яка дає їм можливість завжди володіти ситуацією. Вони прагнуть максимальної організованості у всьому. Саме цим багато в чому пояснюється потреба участі у такому вигляді хобі: чіткість завдань, графік, підпорядкованість результату, яскраво виражене практичне використання свого потенціалу, висока цінність та значущість хобі, для якого не шкодують ні часу, ні сили, ні енергії. Багатьом можуть здатися представники групи ВШ навіть жорсткими за такого прагнення до організованості та порядку. Особливо хороші в умовах змагань – уміють і загнати в кут, і дотиснути, коли є реальні супротивники.

Аналіз типологічних особливостей представників групи СМ («суддя – маршал») багато чому пояснюють причину вибору ними такого хобі як суддівство на автомобільних перегонах. Спостереження за представниками групи СМ («суддя – маршал»), і навіть описи типологічних проявів дають підстави для побудови професійного портрета. До найбільш виражених властивостей представників групи СМ слід зарахувати такі. Вони енергійні,

воліють гостро відчувати реальність сьогодення, прагнуть навіть у своїх захопленнях отримувати практико-орієнтовані результати. Люблять працювати в швидкому темпі, легко і швидко адаптуються до різних умов обстановки, вміють пристосовуватися і активно включаються в розв'язання проблем, що здатні не тільки розпізнавати суть проблеми, але і швидко знаходити потрібне рішення. Важливою особливістю групи СМ є швидке формування навичок керівництва людьми, навичок ділового спілкування, що у сукупності нерідко допомагає довести розпочату справу остаточно. Особливо важливим для групи СМ («суддя – маршал») є їхня здатність швидко та ефективно реагувати на невідкладні проблеми (особливо у разі випадкової аварії або виникнення екстремальних ситуацій).

Представники групи СМ («суддя – маршал») прагнуть отримання задоволення від нових подій, нових контактів, до суворої регламентації того, що їх оточує. Вони вважають за краще бачити конкретні результати своєї роботи і тому їх хобі - це не метушня з дрібними завданнями і рутинна робота, а активна взаємодія з людьми в мінливій обстановці. Підсумовуючи наведеному аналізу представників групи СМ, можна ствердно сказати, що вони мають талант організатора, можуть забезпечити початок будь-якої складної роботи, вміють швидко приймати складні рішення та орієнтовані на активні дії.

На рисунку 1 представлені профілі шкал рішимості особистості (за даними методики МШР) у групах хобі з високим рівнем індексу Івх, функціонально-рольової відповідності (СМ+, ВШ+).

Аналіз представлених на рисунку профілів доцільно розглядати під кутом виразності різних компонент рішимості у групах представників хобі ВШ («водій – штурман») та СМ («суддя – маршал»). Профілі за більшістю показників збігаються, але виняток становлять показники гнучкості прийняття рішень (ГНР) та догматичності прийняття рішень (ДГР). Так у показниках перші компоненти «орієнтація» (СТР, РкР, ТНР), очевидні вищі значення всіх показників рішучості групи СМ. Це стосується і стрімкості у ситуації вибору (Стр+), і до ризикованості у виборі (Ркр+) і особливо виражений показник толерантності вибору (Тнр+). На відміну від водіїв та штурманів, представникам групи суддів та маршалів у виконанні своїх функцій доводиться постійно стикатися як з умовами виникнення небезпеки, так і з невизначеністю

потенційно можливих ситуацій. Впливом цих факторів «пронизана» сьогодні практично дане хобі – складна та відповідальна професійна діяльність.

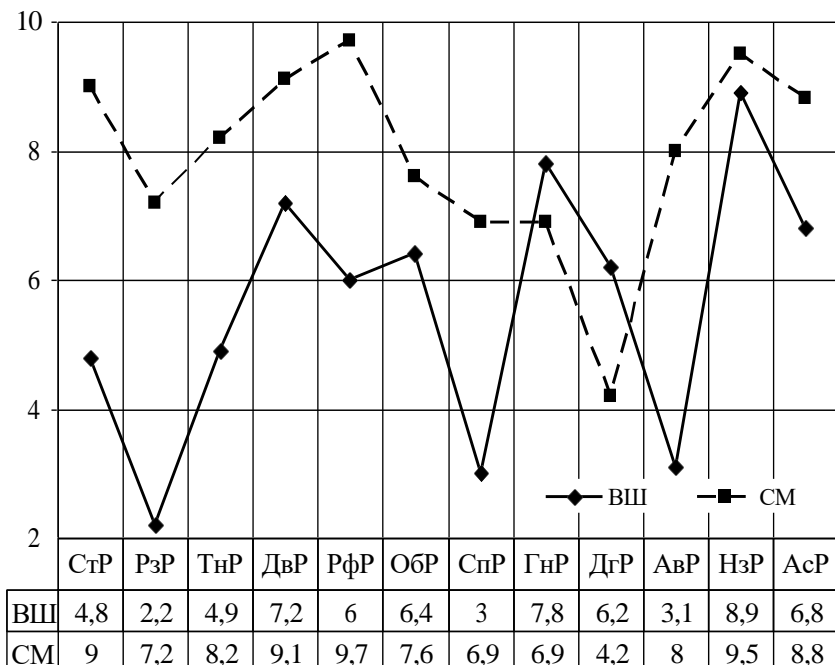


Рис. 1. Профілі шкал рішучості (за методикою МШР) у групах хобі з високим рівнем індексу Івх, функціонально-рольової відповідності (СМ+, ВШ+).

Порівняння профілів другого компонента рішучості «мудрість» (РфР, ДвР, ОсР) показує суттєво меншу, незначну різницю між ними, але з невеликою перевагою групи СМ («суддя – маршал»). Це добре проглядається на всіх шкалах рішучості: далекоглядності вибору (ДвР), рефлексивності (РфР) та обґрунтованість (ОсР). Відмінності незначні, але багато в чому обумовлені зваженою обережністю у групи СМ. У них, у ситуації вибору, всі показники розумності активовані і включені в пошук ефективного вирішення ситуації раптової небезпеки. Навпаки, групи ВШ дані показники близькі до психологічної норми і характеризують прояви професійного

досвіду.

Найбільший розрив показників рішимості спостерігається у складових компонента «стійкості» (СпР, ГБР, ДгР): у показниках спонтанності (Спр), гнучкості вибору (Гбр) та догматичності (Дгр). Істотний розрив шкал за цим показником дає нам право розглядати показник спонтанності окремо та уважніше. У представників групи ВШ («водій – штурман»), стрімкість і спонтанність – сфокусовані не лише на швидкій орієнтуванні у будь-якій значущій для них ситуації, але й бажанні мати додатковий час розібратися у ситуації, а якщо час такого аналізу затягується – розподілити сили на проходження всіх ділянок траси для отримання результату.

Така виразність та низький рівень обох показників СТР та СТР (стрімкість та спонтанність) забезпечують, таким чином, не тільки пошук та виділення ситуацій, які потребують уваги, а й організують особистість на їх аналіз, формування варіантів прийняття рішень, розрахунки оцінок «виграш-програш для прийняття остаточного рішення – прояви «холодного розуму». Це посилюється жорсткістю, з якою вони цілеспрямовано досягають своєї мети. Природно, у гнучкості вони також перевищують за рівнем представників групи СМ.

Ідентичну картину й самі тенденції ми можемо спостерігати у показниках компонента «ергічності» (АвР, НзР, АсР). Найбільший розрив виявлено у показниках авантюристичності (АвР), що дає можливість описувати це як властиве представникам групи СМ, як можливу причину появи саме цього хобі. Крім того, для досягнення власних цілей, енергії та аргументів у представників цієї групи достатньо для переконання всіх у власній правоті, аргументи вагомі, не викликають сумнівів у інших. Всі форми прояву владних повноважень (тиску, впливу, впливу, а при необхідності та маніпуляції) використовуються особистістю цього типу однаково і бездоганно.

Такі дані підтверджують основні риси портрета представників групи СМ («суддя-маршал»). Вони чудово володіють обстановкою, емоційно відчувають настрій соціального середовища та легко приймають він той образ і ту лінію поведінки, які забезпечують найбільшу вагу в системі керування автомобільними перегонами, найбільші шанси контролювати ситуацію при мінімальних психологічних витратах. Представники групи СМ спокійні, врівноважені, у них

відсутня потреба поводитися якимось оригінальним чином (або щось доводити собі та оточуючим). Здається надлишок активності, яку нерідко демонструють представники групи СМ, витрачається раціонально й у певному порядку.

Вони звично намічають як цілі, а й шляхи їх досягнення, домагаються необхідного, задуманого у створенні системи контролю та управління гонками, з урахуванням наявних запасів енергії, щоб одержати результату як реального, і бажаного. При цьому представники групи СМ здатні висловлювати свої почуття та думки в асертивній формі, при цьому не звинувачуючи та не придушуючи інших. Крім того, активність, яку вони виявляють, показує їхню цілеспрямованість і викликає бажання допомогти всім, хто задіяний у перегонах. Прагнення до досягнення конструктивного результату забезпечується як активністю, а й сміливістю, проявляється у легкому виразному спілкуванні коїться з іншими, навіть незнайомими, але необхідними гонками людьми.

Аналіз співвідношення між собою досліджуваних показників свідчить про те, що легкість досягнення успіху виступає в якості системотворчої, підтримує регуляцію інших властивостей і поведінки учасників груп авторалі, наприклад, емоційної напруженості в штурманів, високої відповідальності в цілому в маршалів, за результати змагань.

Багато в чому внутрісистемні зв'язки підтверджують закономірну природу окремих професійно важливих властивостей, наприклад, інтроверсії. Звичне фокусування на своєму внутрішньому миру, уміння зібратися без сторонньої участі, звичні способи поновлення сил і енергії з появою втоми або при перевантаженнях (перебування на самоті), витрата сил і енергії лише на ті події, які переживаються у внутрішньому плані. Їхня енергія фокусується на тих явищах і проблемах, з якими вимушено або цілеспрямовано доводиться зустрічатися особистості. Бажання особистості – спочатку зрозуміти, що відбувається, потім виробити свою лінію поведінки, і тільки згодом переходити до активних дій у ситуації. Враховуючи контингент учасників авторалі, їх представникам властиво загострене почуття території, зібраність і зосередженість, здатність відчувати й розуміти

ситуацію, економія енергії, вузьке коло знайомих, сформована здатність спочатку обмірковувати ситуацію, потім викладати іншим власну позицію незалежно від статусу.

Виявлені взаємозв'язки компонентів рішимості й показників професійного успіху допомагають виділити постійно функціонуючу систему – комплекс професійно важливих властивостей, який забезпечує самореалізацію в хобі – професійну діяльність учасників автомобільного міні-авторалі. Нарешті, відслідковується відсутність («випадання») зв'язків між властивостями, доступними експрес-діагностиці, що властиве саме тим професійно важливим властивостям, які особистість не задіє в цю форму самореалізації особистості.

Висновки:

1. Професійна самореалізація являє собою розкриття професійного потенціалу особистості, забезпечує зростання та розвиток особистості професіонала, формування та накопичення професійно-практичного досвіду.

2. Хобі є формою професійної самореалізації, виконує функцію компенсації психологічного навантаження професіонала в професійній діяльності, забезпечує розкриття й реалізацію потенціалу, який особистість не використовує в діяльності. У захопленнях хобі розкривається як специфічні характеристики вже сформованих властивостей особистості професіонала, які аранжують їх прояви.

3. Міні-авторалі є однієї з найбільш стійких форм професійної самореалізації, де члени групи виконують строго обкреслений склад функціонально-структурних ролей (уболівальники, учасники, судді).

4. Склад ресурсів, які не використовуються в хобі, для конкретної форми професійної самореалізації вимагають уточнення, аналізу й подальшого вивчення.

Література

1. Гуцан Л., Морін О., Охріменко З., та ін. *Професійне самовизначення старшокласників в умовах освітнього округу* : [посібн.]. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 220 с.

2. Максименко С. Д., Осьодло В. І. *Структура та особистісні детермінанти професійної самореалізації суб'єкта. Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць Кам'янець

Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. 2010. Вип. 8. С. 3-19.

3. Маслоу А. Самореалізація [Текст]. Психология личности. Тексты. М., 1982. С. 108-117.

4. Помиткіна Л. В. Професійна самореалізація психолога в практичній діяльності. *Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.* 2021. С. 27-36.

5. Романенко Є. О., Помиткіна Л. В. Професійна самореалізація особистості у юридичній практиці. *Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika : Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.* 2021. С. 17-26.

6. Рутіна Ю. В. Чинники професійної самореалізації державних службовців : [Текст]. Актуальні проблеми психології. 2013. Том 1. Випуск 46. С. 17-22.

7. Санников А. И. Психология жизненного выбора личности : [монография]. Одесса : Изд-во ВМВ, 2015. 440 с.

8. Старинська Н. В. Особливості самореалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки : [Текст]. Київ: «Інтерсервіс», 2015. 178 с.

9. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : [монография]. Київ: Просвіта, 1996. 404 с.

10. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации [Текст]; пер. з англ. М. : Наука, 1996. 267 с.

УДК: 159.9

ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ, В РІЗНІЙ МІРІ СХИЛЬНИХ ДО РИЗИКУ

Савченко Ю. О.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Життя сьогоденного суспільства тісно пов'язане із різного роду ризиками, такими як – геополітичні ризики, політичні ризики, соціальні ризики, економічні ризики. Явище ризику має «міждисциплінарний характер», і досліджується не лише психологами, але і фахівцями у галузі наукового спрямування. Як вже зазначалося, поняття «ризик» є міждисциплінарним, то й використовується в багатьох

суспільних та природничих науках. Всі із них мають свій предмет та спрямованість у дослідженні ризику, виробляючи для цього власні методи. З однієї сторони, це дає можливість виділити значну кількість різних аспектів вивчення, де вивчається ризик, а з іншого – створює очевидні труднощі у виробленні єдиного погляду на ризик.

«Ризик – характеристика ситуації чи дії, коли можливо багато результатів, існує невизначеність щодо конкретного результату і, принаймні одна з можливостей небажана». У цьому визначенні синтезовані всі головні риси, властиві ризику: небезпека чи м'якше – небажаність, невизначеність, випадковість, з одного боку, стан чи дія – з іншого [1, с. 15].

Дослідження проблеми ризику та схильності до ризику в різні роки проводили психологи Л. М. Абсалямова, С. В. Бикова, О. П. Саннікова, О. В. Вдовіченко, Г. М. Солнцева, О. В. Грідін, Е. Р. Хабібуллін, Р. Ю. Васильєва, О. М. Кір'янова, О. Г. Ніазашвілі, М. Ю. Соколов, А. В. Вайнер та інші.

Т. Б. Хомуленко та Л. М. Абсалямова визначають схильність до ризику як психологічну властивість, що зумовлює психологічний стан реалізації звичних форм поведінки, викликаний емоційною внутрішньою мотивацією – потребою у гострих відчуттях, та проявляється у пріоритетному емоційному виборі ризикованої форми активності, спонтанно обраному способу поведінки в умовах невизначеності та потенційної загрози [2, с. 24].

Детермінанти схильності до ризику у підлітків – це визначальні чинники, що здатні впливати на прояви схильності до ризику, чинники що впливають на певні події, процеси та явища.

У науковій літературі період підліткового віку прийнято вважати, як один із найважчих та складних із усіх дитячих періодів розвитку, оскільки він передбачає процес становлення особистості. У той же час цей період є найвідповідальнішим, тому що у цей час заснуються принципи моральності, утворюються соціальні настанови, відношення до себе, до оточуючих, до суспільства в цілому. У підлітковому віці також відбувається стабілізація рис характеру та провідних форм міжособистісного спілкування. Провідні мотиваційні напрямки даного вікового періоду, пов'язуються з активними прагненнями до власного самовдосконалення, – це і самопізнання, і самовираження, і самоствердження.

В даний час молоді люди обирають ризик як альтернативну

можливість відчутти смак життя, випробувати себе і показати необмеженість власних можливостей. Почастішали випадки, коли підлітки експериментують, щоб пізнати себе краще, спробувати різні стилі життя; стати самостійними, дорослими та показати це оточуючим.

Соціологічна теорія Далбека стверджує, що ризик став соціально значимим. Людина, яка піддає себе публічно ризику, оцінюється позитивно, тому що вона вважається відважною, винахідливою, здатною та тямущою. Можливо і підлітки ризикуючи собою вважають, що в результаті цього у них зростає статус і престиж. У. Бек, стверджував, що ризикована поведінка підлітків – це проблема сучасності, яка проявляється все частіше у прояві аутоагресії, насильства, наркозалежності, алкоголізму та інших проявах завдання шкоди своєму організму [3, с. 44]. І. С. Кон вважав, що схильність до ризикованої поведінки є нормою і більше того, характерна індивідам підліткового віку. Ризик допомагає підлітку ознайомитися з навколишнім світом, пізнати межі дозволеного та перевірити себе на міцність [4, с. 34].

Р. Джессер, аналізуючи ризиковану поведінку підлітків, виділив: – проблемну поведінку (наркоманія, делінквентність, водіння в алкогольному сп'янінні пр.; – негативну поведінку, яка негативно впливає на здоров'я (куріння, алкоголізм, неправильне харчування та ін.). Негативна поведінка у навчальних закладах (прогули, відхід з школи, бійки та ін.). Р. Джессер також виділив основні фактори, що впливають на поведінку і пов'язані з ризиком у підлітків: несприятливе докільця соціуму, несприятливі моделі поведінки, фактори особистості. Все перераховане тягне за собою негативні наслідки для формування «Я-концепцій» [5, с. 16].

Л. Понтон описує ризиковану поведінку як невід'ємну ланку ранньої частини підліткового віку. Частий ризик вважається нормою, тому що підліток експериментує зі своїм життям та можливостями, що у свою чергу допомагає сформувати свою ідентичність. Слід зазначити, що є і негативний бік ризику, так як дитиною в цьому віковому періоді управляє егоцентризм в будь-якій ризикованій ситуації, індивід упевнений, що «зі мною точно такого не станеться», «я зможу зупинитись» та інше [6, с. 32].

Отже, ризикова поведінка для підлітка виступає у ролі перевірки власних можливостей, що мотивують потяг випробувати себе та свою силу, наблизити дорослішання. Факти говорять про те, що саме підлітки регулярно беруть участь у різних ризикованих заходах. Це відображається у статистиці нещасних випадків та дорожньо-транспортних пригод, вчинених ними правопорушень, вживання психотропних (зокрема

наркотичних) речовин, зараження венеричними захворюваннями [1, с. 32].

Виникнення схильності до ризику може бути зумовлене психологічними особливостями. У підлітків з'являється почуття дорослості, що у свою чергу призводить до підвищеного рівня вимог. Емоційний фон стає нестійким, відрізняється різким коливанням настрою, швидкими переходами від екстази до зниженого настрою, тяжіння до нових відчуттів і вражень. Проте цілеспрямованість і наполегливість в цьому віці все ще уживаються з імпульсивністю та нестійкістю. Ризикуючи, підлітки намагаються довести суспільству свою самостійність, самовпевненість і категоричність, але все це, поєднується з чутливістю та невпевненістю у своїх силах [7, с. 25].

Підліткам властива потреба у переживанні ризику. У підлітків почуття ризику проявляється у єдності двох протилежних тенденцій. З одного боку, в конструктивній соціально прийнятній діяльності (заняття спортом із підвищеним ризиком) почуття ризику дає можливість просування шляхом саморозкриття. З іншого боку, у деструктивній діяльності (вживання наркотичних речовин) почуття ризику збіднює світвідчуття і призводить до балансування на межі життя та смерті.

Той факт, що ризикована поведінка найчастіше зустрічається саме серед підлітків, може вказувати на існування причин, пов'язаних з віковими особливостями – імпульсивністю, емоційною нестійкістю, екстраверсією, прагненням перевіряти «на практиці» межі дозволеного. У деяких випадках підвищена схильність до ризику пояснюється неблагополуччям емоційної сфери - відображенням тривожності, напруженості та прагненням до агресивних способів вирішення проблем.

Також підлітки частіше, ніж дорослі (через невеликий життєвий досвід та невміння прогнозувати), можуть недооцінювати реальний ризик, пов'язаний зі своєю поведінкою, і в результаті діють необачно [8, с. 251]. Підлітки прагнуть нав'язати світові власну думку, намагаються вийти за межі сформованих норм суспільства. Саме тому вони схильні до ризику та до небезпечних вчинків. Причому часто вони вдаються до ризикованих вчинків через неможливість передбачити можливі наслідки, нехтують безпекою, не враховують можливих наслідків.

У період підліткового віку відбувається переоцінка цінностей, що у свою чергу і веде до переоцінки розуміння ризику. У цьому віці індивід вважає себе невразливим, не розуміє адекватно рамки дозволеного та межі своїх можливостей. Смертність внаслідок нещасного випадку серед підлітків зростає, тому що підліток не до

кінця оцінює ступінь ймовірності негативного ризику та результату у тій чи іншій ситуації [9, с. 54].

При аналізі змін, що відбуваються в підлітковому віці, насамперед, привертає увагу той факт, що від недиференційованого, неясного знання про свої індивідуальні особливості, ситуативних оцінок підліток поступово підходить до усвідомлення своєї унікальності, відкриття свого внутрішнього світу, а за допомогою цього і формування життєвої позиції, системи цінностей тощо. Все перераховане дозволяє зробити висновок, що ключовим новоутворенням підліткового віку є виникнення та розвиток самосвідомості у вищій його формі. Розвиток самосвідомості здійснюється одночасно у напрямі різних векторів.

Мета дослідження полягає у вивченні детермінант схильності до ризику підлітків. У нашому дослідженні ми маємо справу з реалізацією, переважно, суб'єктивного підходу у застосуванні психодіагностичного методу, оскільки випробовувані відповідають на низку питань використаної методики, повідомляючи тим самим про особливості своєї особистості.

Для досягнення поставленої мети дослідження схильності до ризику було застосовано методику «Схильність до ризику» А. Г. Шмельова. У дослідженні брали участь 60 осіб підліткового віку (14–16 років).

Метою даної методики є визначення показника величини схильності до ризику. Перевагою методики є універсальність, зручність та економність у проведенні дослідження та обробці результатів. Також наявна шкала щирості, яка є показником достовірності результатів випробовуваних. Результати діагностики схильності до ризику у підлітків узагальнені та відображені на рис. 1.

Аналіз даних показує, що низька схильність до ризику спостерігається у 3,4% (2 підлітки) досліджуваних, середня схильність до ризику у 84,9% (51 підліток) та висока схильність до ризику становить 11,7% (7 підлітків) досліджуваних.

Проаналізувавши поведінку підлітків із низькою схильністю до ризику, можна відзначити, що такі підлітки не люблять ризикувати, дуже обережні. Не роблять не обдумані дії. Як правило, такі підлітки, перш ніж зробити необачний вчинок, все обміркують і зважать, і лише потім обирають шляхи

вирішення. Ці результати свідчать про те, що такі підлітки уважно ставляться до свого життя, намагаються не допускати помилок.

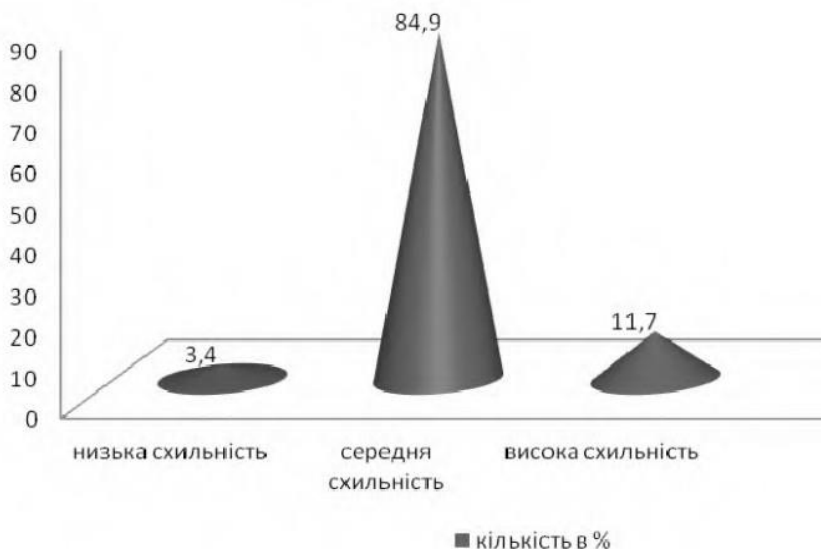


Рисунок 1. Результати діагностики за методикою «Схильність до ризику» А. Г. Шмельова.

У підлітків із низькою схильністю до ризику у майбутньому, як правило, буде відсутня тенденція прояву високої схильності до ризику, оскільки такі підлітки вже на ранніх етапах свого життя уважно ставляться до себе, не допускаючи у своїй поведінці діях та вчинках явищ, які можуть нести за собою негативні наслідки. Такі підлітки не ризикнуть стрибнути з парашутом, проїхати на великій швидкості із не пристебнутими ременями. Рідко коли можуть пропустити заняття без причини.

Підлітки із середньою схильністю до ризику підуть на ризик лише в тих ситуаціях, які потребують вчинення ризикованих дій, але при цьому відчують обережність, усвідомлюють результат подій. У майбутньому є ймовірність того, що схильність до ризику може набути високого показника, оскільки ризикнувши один раз (і якщо це не

нестиме негативних наслідків), можна ризикнути і вдруге, а тому підвищується ймовірність дедалі частіше ризикувати. Такі підлітки ризикнули б стрибнути з парашутом, взяти участь у екстремальних експедиціях. Можуть пропустити заняття без причини, але все ж таки усвідомлюють негативність даних наслідків.

Підлітки з високою схильністю до ризику ризикують майже завжди. Сама подія як правило їх менш цікавить, головне для них отримання задоволення від скоєних вчинків, нові почуття та емоції. Обережність у діях є, але дуже мінімальна. Такі підлітки не уважно ставляться до життя, жадоба нових вражень стоїть на першому місці. Це свідчить про те, що підлітки з високою схильністю до ризику могли б легко зіграти в азартні ігри, вільно проїхати у громадському транспорті, не заплативши за проїзд, під час подорожей відхилитися від відомих маршрутів, проявляють високі прагнення до нових вражень та відчуттів. Можуть з легкістю стрибнуть з парашутом, брати участь у будь-яких екстремальних ситуаціях без підстрахування. Люблять поганяти з високою швидкістю, і не має значення це автомобіль, або мотоцикл. Підлітки з високою схильністю до ризику, ризикнуть піти на заняття не підготовленими до уроку. Для таких підлітків, важливе значення займають нові відчуття та враження.

Отже, підлітки, з високою схильністю до ризику відрізняються від однолітків вищими показниками ризикованості. Підлітки, які мають високу схильність до корисного ризику мають більші можливості реалізації свого потенціалу, та постійності свого зростання і вдосконалення. Вони більше своїх однолітків відкриті новому досвіду, не бояться пробувати нові види діяльності, змінювати звичний спосіб поведінки. На наш погляд, завдяки схильності до ризику підліток виявляє сміливість у реалізації себе, робить більше «проб» у різних сферах свого життя, розширює межі застосування свого потенціалу, що дає йому відчуття особистісного зростання та задоволення.

Література

1. Санникова О. П., Быкова С. В., Санников А. И. *Риск и принятие решения: Учебно-методическое пособие*. Харьков : Аспект, 2007. 60 с
2. Хомуленко Т. Б., Абсаямова Л. М. *Мотиваційні,*

інтелектуальні та емоційні компоненти психології ризику: віковий аспект. Харків : ХНПУ, 2011. 157 с.

3. Бикова С. В. *Індивідуально-типологічні показники схильності до ризику: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2008. 204 с.*

4. Вдовиченко О. В. *Проявление особенностей риска в подростковом возрасте. Проблемы загальної та педагогічної психології: Збірн. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ, 2011. Т. XIII. Ч. 5. С. 34-39.*

5. Риктор Т. Л. *Риск: феномен, сутність, проблеми. Проблемы развития современного общественного прогресса: Матер. теоретич. семинара. Донецк: ДонНМУ, 2007. С. 16-17.*

6. Вдовиченко О.В. *Минимизация неоправданного риска. Наука і освіта. Спецвипуск. Проект проф. С.М. Симоненко «Теоретико-методологічні проблеми психологічного супроводу професійної діяльності». Одеса, 2009. № 5. С. 32-38.*

7. Вдовиченко О. В. *Проблема риска: Основные его свойства. Наука і освіта. Спецвипуск. Матеріали до конф. пам'яті проф. І. Г. Білявського. Одеса, 2004. №3. С. 24-25.*

8. Варій М. Й. *Загальна психологія: [Підручн. для студ. психол. і педагог. спец.] / 2-ге вид., виправ. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с*

9. Вдовиченко О. В. *Проблема риска в педагогическом взаимодействии. Наука і освіта. Спецвипуск. Міжн. наук.-практ. конф. «Теоретико-методологічні та прикладні проблеми педагогічної взаємодії». Одеса, 2008. № 3. С. 54-58.*

УДК: 159.9

ІНТЕЛЕКТ МЕНЕДЖЕРІВ ПРИВАТНИХ ТОРГІВЕЛЬНИХ КОМПАНІЙ

Черножук Ю. Г.

*кандидат психологічних наук, доцент
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Овчаренко О. В.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Анотація. У публікації представлено результати

дослідження інтелекту менеджерів приватних торговельних компаній. Аналіз літератури за темою дослідження дозволив уточнити сутність поняття «інтелект». Було встановлено, що психологічний зміст інтелекту якнайкраще передає його розуміння як загальної здатності до адаптації за допомогою вирішення нових, оригінальних розумових задач. У свою чергу зазначений феномен може бути діагностований тестами інтелекту. До психодіагностичного комплексу, який був застосований на етапі емпіричного дослідження, увійшли наступні методики: Тест структури інтелекту Р. Амтхауера, тест «Прогресивні матриці Равена», методика оцінки емоційного інтелекту Т.Гілфорда та тест оцінки соціального інтелекту Н.Холла. Кореляційний аналіз дозволив вивчити закономірні взаємозв'язки між різними параметрами інтелекту досліджуваних, а також встановити, що зазначені зв'язки мають виключно додатний характер.

Ключові слова: інтелект, інтелектуальні здібності, оцінка інтелектуальних здібностей, менеджер, бізнес.

Економічні умови ведення бізнесу постійно змінюються і вимагають від менеджерів прийняття швидких та нестандартних рішень. Проблема оцінки інтелектуальних здібностей менеджерів (наприклад, кандидатів на керівні посади в приватних торговельних компаніях), є доволі актуальною і посідає чільне місце серед інших проблем, що пов'язані з відбором управлінського персоналу.

Відбір персоналу – це процес під час якого відбувається оцінка та вивчення професійних і психологічних якостей працівника з метою встановлення, їх здатності виконувати посадові обов'язки на певному робочому місці та посаді, і в кінцевому підсумку вибір з сукупності претендентів найбільш прийнятого з урахуванням його кваліфікації та здібностей, що задовольняють цілям організації (Вучкович-Стадник, 2008).

Успішність менеджера при виконання функціональних обов'язків традиційно співвідносять з наявністю у нього певних інтелектуальних здібностей. До них зокрема належать здатність розкривати значення понять та зіставляти їх, вибудовувати просторові фігури із заданих елементів, аналізувати події в цілому, вибудовуючи зв'язки між ними, виявляти закономірність у ряді чисел і аналізуючи їх, створювати прогнози, пропонувати різні варіанти використання заданого об'єкта, знаходити суперечність у проблемній

ситуації, формулювати новий підхід до вивчення певної предметної галузі тощо.

Інтелектуальні здібності зумовлюють продуктивність інтелектуальної діяльності з погляду правильності і швидкості перероблення інформації, оригінальність та різноманітність висунутих ідей, глибину і темп наукованості, прояви індивідуалізованих способів пізнання тощо. Тому комплексне вивчення інтелекту менеджерів має неабияку актуальність.

Аналіз літератури за темою дослідження дозволив уточнити поняття «інтелект». Уперше проблема індивідуальних відмінностей в інтелектуальних здібностях була порушена Ф. Гальтоном у праці «Дослідження людських здібностей та їх розвиток» (1883 рік). На думку Гальтона, інтелектуальні здібності обумовлені особливостями біологічної природи людини й принципово не відрізняються від її фізичних і фізіологічних характеристик.

Подальший розвиток досліджень природи інтелекту відбувався у двох напрямках: інтелект як цілісний феномен та інтелект як множинний феномен. Перший напрям представлений працями Р. Кеттелла, Ф. Вернона, Л. Хамфрейса та ін. У концепції Р. Кеттелла подано два види інтелекту: кристалізований (як результат життєдіяльності та різних культурних впливів, тобто обумовлений зовнішнім середовищем) та текучий (вроджений, визначається будовою та функціонуванням головного мозку). У цьому ж напрямі, підкреслюючи, що інтелект – це єдина основа інтелектуальних здібностей, здійснювались дослідження Дж. Равена. Як учень Спірмена, він уважав, що розумові здібності охоплюють два компоненти: продуктивний (здатність виявляти зв'язки та співвідношення, робити висновки, безпосередньо не представлені в заданій ситуації) та репродуктивний (здатність використовувати попередній досвід та засвоєну інформацію). Створений Равеном особливий тест, зорієнтований на діагностику здібностей до виявлення закономірностей в організації серій послідовно ускладнених геометричних фігур («тест прогресивних матриць»), використовується в сучасних дослідженнях для інтерпретації здібностей до навчання на основі узагальнення власного досвіду в умовах відсутності зовнішніх орієнтирів.

Другий напрям у розвитку тестологічних досліджень

пов'язаний з подальшою розробкою ідеї Терстоуна про множинність інтелектуальних здібностей. Структурна модель інтелекту Дж. Гілфорда, здійснена в річці цього напрямку, передбачає наявність 120 вузькоспеціалізованих незалежних здібностей. В теорії «множини інтелектів» Г. Гарднера, здійсненої поза тестологічною парадигмою, запропоновано та описано декілька незалежних типів інтелекту: лінгвістичний, музичний, логічно-математичний, просторовий, тілесно-кінестетичний, міжособистісний та внутрішньоособистісний. (Gardner, 1983)

На наш погляд, психологічний зміст інтелекту якнайкраще передає його розуміння як загальної здатності до адаптації за допомогою вирішення нових, оригінальних розумових задач (Дружинин, 1999).

Враховуючи сферу діяльності компанії під час відбору персоналу використовують оцінку різних типів інтелекту. Так, якщо мова йде про приватну компанію в сфері торгівлі (рітейл), для менеджера виникає більше вимог до розвитку логічно-математичного, міжособистісного та внутрішньоособистісного типів інтелекту. Виходячи з необхідності менеджерів організовувати комунікацію в колективі та створювати міцні міжособистісні зв'язки з партнерами, виникає необхідність і в відборі та оцінці соціального та емоційного інтелекте.

Серед публікацій, що присвячені вивченню інтелекту менеджерів, зустрічаються праці, в яких розглядаються різні типи їхнього інтелекту (соціальний, емоційний), однак, на наш погляд, не приділено достатньо уваги інтелекту як інтегральному феномену. На наш погляд, тільки розглядаючи інтелектуальні здібності менеджерів у їхній сукупності можна адекватно оцінити потенційні результати професійної діяльності особистості (Черножук, 2006). Це й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Мета одного з етапів організованого нами емпіричного дослідження передбачає вивчення взаємозв'язків між показниками різних типів інтелекту (предметного, соціального та емоційного) у менеджерів приватних компаній в сфері торгівлі (рітейл). Відповідно до мети були визначені **завдання** дослідження.

1. Провести теоретичний аналіз літератури за темою дослідження.

2. Обрати параметри, оцінки інтелектуальних здібностей, що будуть вивчатися.

3. Сформувати вибірку досліджуваних та провести емпіричне дослідження.

4. Здійснити обробку і психологічну інтерпретацію отриманих результатів.

Для проведення емпіричного дослідження було створено вибірку досліджуваних, яка складалася з 30 менеджерів приватної компанії в сфері торгівлі (рітейл) у віці від 30 до 43 років.

Методи дослідження.

Для вирішення завдань дослідження були використані такі методи: *теоретичні* – зіставлення узагальнених наукових даних, за допомогою яких проведено теоретико-методологічний аналіз інтелектуальних здібностей; *емпіричні* – тестування, що був застосований задля вивчення індивідуально-психологічних особливостей інтелектуальної сфери досліджуваних; статистичні – кореляційний аналіз результатів емпіричного дослідження, з використанням комп'ютерного пакету SPSS 23.0 for Windows. Для репрезентації даних було використано метод таблиць.

До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методики. Тест структури інтелекту Р. Амтхауера, Тест «Прогресивні матриці Равена», методика оцінки емоційного інтелекту Т.Гілфорда та тест оцінки соціального інтелекту Холла.

Результати дослідження.

Кореляційний аналіз дозволив отримати дані стосовно характеру зв'язків між параметрами інтелекту, що вивчаються. Вони представлені в табл. 1.

Більшість параметрів у вибірці мають між собою статистично значущий зв'язок на 1%-му рівні. У такий спосіб:

PI (рівень інтелекту) зв'язаний з ЛВ (логічний відбір), ВСР (визначення спільних рис), АР (арифметичний рахунок).

СІ (соціальний інтелект) зв'язаний з ЕІ (емоційний інтелект).

Низка параметрів додатно зв'язані між собою на рівні 5 %. У такий спосіб PI (рівень інтелекту) має значущі зв'язки з показниками УТС (узагальнення та судження), ГС (геометричне складання).

СІ (соціальний інтелект), має значущі зв'язки ВСР (визначення спільних рис), ЧЗ (визначення числових закономірностей), ЗУЗІ (зосередження уваги та збереження інформації).

Таблиця 1

Статистично значущі кореляції показників (n = 30)

Показники інтелекту за Р. Амтхауером	PI	СІ	EI
ЛВ	616**		
ВСР	718**	462*	
УТС	375*		
АР	635**		
ЧЗ		338*	
ГС	418*		
ЗУЗІ		322*	
СІ			593**

Примітка. Тут і далі: 1) нулі та коми вилучені; 2) позначення: ** – зв'язок на рівні 1% ($p < 0,01$), * – на рівні 5% ($p < 0,05$); 3) умовні скорочення: ЛВ (логічний відбір), ВСР (визначення спільних рис), УТС (узагальнення та судження), АР (арифметичний рахунок), ЧЗ (визначення числових закономірностей), ГС (геометричне складання), ЗУЗІ (зосередження уваги та збереження інформації), СІ (соціальний інтелект), PI (рівень інтелекту), EI (емоційний інтелект).

Під час проведення дослідження, також було виявлено міцні зв'язки між субтестами методики за Р. Амтхауером, це свідчить про велику валідність данної діагностичної методики для оцінки інтелектуальних здібностей. Попри це, такі показники з методики оцінки інтелекту за Р. Амтхауером, як ЛВ (логічний відбір), ВСР (визначення спільних рис), УТС (узагальнення та судження), АР (арифметичний рахунок), ГС (геометричне складання) мають зв'язки обох рівнів в результатами дослідження PI (рівень інтелекту) за методикою Равена, що в свою чергу дає можливість зробити висновок, що данні тести при одночасному їх використанні можуть давати значущі результати оцінки персоналу під час проведення відбору керівників приватних компаній.

Також зв'язок між показниками СІ (соціальний інтелект) з ЕІ (емоційний інтелект) може свідчити, що здатність розпізнавати власні почуття та почуття інших, значною мірою впливає на здатність розуміти та взаємодіяти з іншими особами. Тож в процесі відбору персоналу на керівні посади, доцільно здійснювати оцінку як показника СІ (соціальний інтелект) так і ЕІ (емоційний інтелект)

Висновки. Кореляційний аналіз дозволив:

1. Вивчити закономірні взаємозв'язки між параметрами інтелекту.

2. Встановити, що означені зв'язки мають виключно додатний характер.

Література

1. Дружинин В. Н. *Психология общих способностей*. СПб. : Питер, 1999. 368 с.

2. Вучкович-Стадник О. А. *Оцінка персоналу: чіткий алгоритм дій та якісні практичні рішення*. М. : Ексмо, 2008. 192 с.

3. Черножук Ю. Г. *Індивідуальні відмінності емоційності у співвідношенні з особливостями інтелекту: Дис. ... канд. псих. наук*. Одеса, 2006. 197 с.

4. Gardner H. *Frames of mind: The Theory of Multiple Intelligence*. New York: Basic Books, 1983. 504 p.

УДК: 612:159.938.253 (091)

СПІВСТАВЛЕННЯ ОСНОВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ З ПОКАЗНИКАМИ НЕЙРОТИЗМУ У СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ

Дегтяренко Т. В.

*доктор медичних наук, професор
кафедри біології і охорони здоров'я,
Університет Ушинського*

Пікалова Т. А.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Успішність будь-якого виду психічної діяльності особи визначається цілою сукупністю чинників: спадкові задатки відносно основних властивостей нервової системи, психомоторні якості (вроджені та набуті), інтелектуальний потенціал, мотивація, соціальна комунікація, мобільність, рівень психосоматичного здоров'я [10]. Проблема досліджень природи індивідуальних відмінностей між людьми має важливе практичне значення як для прикладної психологічної науки (когнітивна, військова та інженерна психологія, психологія спорту, психологія творчості) [2; 3; 4; 8]. Вищезазначена проблема є вельми важливою для вирішення актуальних завдань педагогічної та спеціальної психології, оскільки саме на основі своєчасного виявлення індивідуально-типологічних особливостей можна з певною ймовірністю прогнозувати ефективність різних видів психічної діяльності молоді та дорослих [1; 7].

Поглиблення наших знань щодо нейрофізіологічних механізмів організації складних форм поведінки людини сприяло створенню сучасних уявлень про психофізіологічні основи регуляції внутрішніх і зовнішніх детермінант психічної діяльності особи. Індивідуальна своєрідна самореалізація в різних сферах життєдіяльності здійснюється тим краще, чим краще особа усвідомлює свої індивідуальні особливості відносно характеристик свого психофізіологічного стану [5]. Усвідомлення цих характеристик у сукупності допомагає дітям і дорослим забезпечити правомірний вибір індивідуального стилю діяльності та способу життя, виходячи з арсеналу власних фізіологічних і психологічних можливостей, а належний їх подальший розвиток буде визначати ефективність різних форм психічної діяльності, зокрема успішність навчання та профорієнтації.

Сучасний темп життя обумовлює необхідність повсякчасних адекватних адаптивних змін в психофізіологічному стані студентів у відповідь на можливі негативні впливи екологічних і соціальних чинників, а також на існуюче інформаційне перевантаження в умовах дефіциту часу [1; 7].

Актуальність проблеми досліджень індивідуально-типологічних особливостей особи з врахуванням рівня нейротизму не викликає сумнівів і має важливе значення для

збереження фізичного і психічного здоров'я особистості. Однак слід зазначити обмаль досліджень у вищезазначеному науковому напрямі.

Мета роботи полягала у визначенні індивідуально-типологічних особливостей студентів з врахуванням рівня їх нейротизму.

Основними завданнями дослідження було проведення психологічного тестування для виявлення основних властивостей нервової системи студентів та визначення рівня їх нейротизму.

Індивідуально-типологічні особливості психологічного та психофізіологічного стану визначено у 56 студентів віком 18-19 років (дві академічні групи студентів-першокурсників Інституту фізичної культури, спорту та реабілітації Університету Ушинського).

Методи дослідження включали використання класичних психофізіологічних методів дослідження для визначення основних властивостей нервової системи у студентів та їх психодіагностичне тестування для встановлення рівня нейротизму за методикою Айзенка [6; 9].

Отримані фактичні дані щодо дослідження основних властивостей нервової системи у обстежених студентів представлені в табл. 1, в якій позначені вимірювальні показники, методики досліджень, одиниці вимірювань, діапазон нормативних значень обраних параметрів і середні значення отриманих результатів в групі студентської молоді (56 осіб).

Використання адекватної методики – теппінг-тесту – дозволило визначити тип нервової системи у обстежених студентів, і проведена типізація відносно основних властивостей нервової системи показала що в групі студентської молоді спостерігались у абсолютній більшості студентів середній і сильний типи нервової системи, а слабкий тип встановлено у тринадцяти студентів. У відсотковому співвідношенні у групі студентської молоді це зіставило за типами нервової системи 23,2 %, 46,4% і 30,4% – сильний, середній і слабкий типи відповідно.

Показник лабільності нервової системи у студентів-першокурсників зіставив $39,8 \pm 0,53$ Гц, що не виявило суттєвих відмінностей від нормативного значення цього параметра

(див. табл. 1). Відносно рухливості/інертності процесів збудження також не виявлено відмінностей цього параметра від нормативних значень у обстеженого контингенту студентів. Так, якщо нормативний діапазон вищезазначеного параметра зіставляє 0,81—1,2 ум. од., то в групі студентської молоді цей показник зіставив $0,85 \pm 0,07$. Рухливість/інертність процесів гальмування складала в групі студентської молоді $0,93 \pm 0,08$, що також не виходило за межі нормативного діапазона цього параметру.

Таблиця 1

Результати дослідження основних властивостей нервової системи в групі студентської молоді

№	Параметри	Методики	Одиниці вимірювання	Діапазон норматив. значень	Група студентів; n=56; M±m
1	Тип нервової системи: 1) слабкий 2) середній 3) сильний	Теплінг-тест			1) 13 (23,2%) 2) 26 (46,4%) 3) 17 (30,4%)
2	Лабільність нервової системи	КЧСМ	Гц	31...42	$39,8 \pm 0,53$
3	Рухливість/інертність процесу збудження	Кінематометрія	ум. од.	0,81...1,2	$0,85 \pm 0,07$
4	Рухливість/інертність процесу гальмування	Кінематометрія	ум. од.	0,81...1,2	$0,93 \pm 0,08$
5	«Зовнішній баланс» нервових процесів	Кінематометрія	град	-50...50	$3,1 \pm 8,01$
6	«Внутрішній баланс» нервових процесів	Кінематометрія	град	-50...50	$-9,8 \pm 8,37$

Що стосується «зовнішнього балансу нервових процесів» і «внутрішнього балансу нервових процесів», ці параметри мають широкий діапазон нормативних значень у зв'язку з індивідуальними особливостями особи і тому група обстежених студентів за цим показником входила в указаний в таблиці 1 діапазон нормативних значень; тобто вищезазначені параметри у студентів-першокурсників не відрізнялись від

нормативних значень зовнішнього і внутрішнього балансу нервових процесів. Отже, група обстежених студентів за індивідуально-типологічними особливостями нервової системи за всіма обраними параметрами не виходила за межі нормативних діапазонів значень цих показників.

Результати проведеного психодіагностичного обстеження за опитувальником Айзенка показали, що обстежені студенти мали деякі розбіжності за такої психологічною рисою в структурі особистості, як екстраверсія/інтроверсія. Це дозволило здійснити розподіл студентів відносно інтерпретації даних для шкали «Нейротизм», а саме: визначити осіб, які відносяться до потенціальних конкордантів (7-10 балів), нормостеників (11-14 балів) і до потенційних дискордантів (15-18 балів) за вищезазначеною шкалою.

Група студентської молоді за шкалою «Нейротизм» за численним показником балів розподілилася наступним чином: 12 студентів (21,4%) – $8,4 \pm 1,2$ бала; 29 студентів (51,8%) – $13,2 \pm 1,1$ бала; 15 студентів (26,8%) – $16,8 \pm 1,4$ бала (табл. 2).

На підставі аналізу отриманих даних відносно розподілу обстежених студентів за основними властивостями нервової системи і шкалою нейротизму слід дійти висновку що вказаний розподіл був аналогічним, тобто співвідношення визначених індивідуально-типологічних особливостей особи співпадало в групі студентської молоді.

Таблиця 2

Розподіл студентів за основними властивостями нервової системи та показниками шкали нейротизму

Психодіагностичні методики	Індивід.-типол. особливості особи	Кількість студентів n=56	Розподіл у відсотках і балах
Тип нервової системи за теппінг-тестом	слабкий	13	23,2%
	середній	26	46,4%
	сильний	17	30,4%
Оцінка нейротизму за методикою Айзенка	Потенційні конкорданти	12	21,4% ($8,4 \pm 1,2$ бала)
	Нормостеники	29	51,8% ($13,2 \pm 1,1$ бал)
	Потенційні дискорданти	15	26,8% ($16,8 \pm 1,4$ бала)

При системному підході стійкі індивідуально-типологічні ознаки особи відносно визначення основних властивостей нервової системи перекривають дію мінливих психічних станів індивіда. Варіативність обраного типологічного параметру повинна укладатися в межі надійності, тобто знаходитися в діапазоні нормативних значень певного психофізіологічного показника, який повинен бути дійсним параметром (маркером) індивідуальності людини. Отримані результати дозволяють заключити, що внаслідок наявності у кожної особи своєрідних індивідуальних реакцій організму на будь-який інформаційний сигнал відбувається певним чином організація психічної діяльності особистості та формується міжіндивідуальна варіативність психологічних ознак людини.

Перспектива подальших досліджень індивідуально-типологічних особливостей основних властивостей нервової системи особи полягає в реалізації методологічних підходів диференціальної психофізіології та психології.

Література

1. Бужинська С. М., Скляр С. С., Даніліч-Скакун А. А. Стресостійкість студентів як складник успішності навчання у ЗВО. *Габітус*. 2021. Вип. 23. С. 55-59.
2. Голубева Э. А. *Способности, личность, индивидуальность*. Дубна : Феникс+, 2005. 512 с.
3. Гоулман Д. *Емоційний інтелект / пер. з англ. С. Л. Гумецької*. Харків : Віват, 2020. 512 с.
4. Дегтяренко Т. В. Онтологія визначення основних властивостей нервової системи людини в концепті розробки проблеми індивідуальності. *Український журнал медицини, біології та спорту*. 2018. Т. 3. № 5 (14). С. 266-274.
5. Дегтяренко Т. В., Костюк О. Ю., Орлик Н. А. *Психофізіологія індивідуальних відмінностей. Історичні концепції*. Наука і освіта. 2020. № 3. С. 64-73.
6. Ильин Е. П. *Психофизиология состояний человека*. СПб. : Питер, 2005. 412 с.
7. Каськов І. Теоретичні аспекти формування стресостійкості студентів ВНЗ до негативних чинників навколишнього середовища. *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології*. 2020. № 1 (54). С. 104-113.
8. Макаренко М. В. *Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми*. Київ: Ін-т фізіології

ім. О. О. Богомольця НАН України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. 2006. 395 с.

9. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пособ.] / Под ред. Д. Я. Райгородского. Самара : Издат. дом «Бахрах», 1998. 672 с.*

10. *Рибалка В. В. Культурно-психологічна концепція особистості: спроба синтезу теоретичних уявлень вітчизняних та зарубіжних психологів про особистість. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: [навч. посіб.]. Одеса : Букаєв В. В., 2009. С 485-563.*

УДК 159.98

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ

Петрушко К. Т.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Емоційна сфера людини поєднує у собі відображення зовнішніх впливів, внутрішніх переживань, ставлень до об'єктів та явищ навколишнього середовища. Емоції допомагають людині оцінити важливість певних подій та спрямовують її дії в залежності від того, які вимоги висуває середовище.

Протягом життя особистість розвиває свою стійкість до стресу, отримуючи щодня новий досвід. Ця характеристика є індивідуальною й виражається у можливості протистояти гострому чи хронічному стресу.

Сучасний світ диктує багато вимог та щоденно створює нові виклики, що спричиняє сильне емоційне напруження, появу стресу, апатії, тривоги, роздратування, негативних настроїв, фрустрації.

У процесі соціалізації особистості емоційна сфера відіграє важливу роль. Приналежність до суспільства – база потреба людини. Ця потреба є вродженою. У зв'язку зі зміною способу життя, відсутністю можливостей задоволення бажань

та нагальних потреб, дефіциту спілкування та взаємодії з іншими людьми відбуваються зміни і емоційній сфері.

Вивченням особливостей впливу стресових умов на емоційну сферу займалась низка вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема, В. Абабкова, Ф. Александер, П. Анохін, І. Бех, Ю. Гундертайло, О. Зазимко, С. Ковальова, Р. Лазарус, Р. Ланер, Г. Ложкін, А. Маклаков, С. Максименко, О. Саннікова, Г. Сельє, К. Судаков, О. Чебикін, Ю. Щербатих, та інші.

Емоційне благополуччя особистості залежить від наявності та характеру соціальних зв'язків. На їх основі формується почуття безпеки, захищеності, впевненості. Від народження людина формує все нові соціальні контакти, які впливають на її розвиток та сприйняття себе. Суспільство наділяє особистість характеристиками та якостями, що відрізняють її від інших та надають їй індивідуальності.

Юнацький вік є сенситивним для становлення та розвитку, самовизначення, зрілості, моральності, самосвідомості. Провідною діяльністю у цьому віковому періоді стає навчання за професійним спрямуванням. Л. Божович та багато інших вчених вважають цей вік найбільш значущим для пошуку свого місця, своєї ролі, визначення особистої позиції та світогляду [5]. За Е. Еріксоном, студентські роки припадають на кінець юності та початок ранньої зрілості. На його думку, головним завданням цього віку є формування своєї Его-ідентичності. На цьому етапі відбувається активний розвиток, персоналізація та переструктурування психіки. Тому соціальні контакти на цьому віковому етапі є надзвичайно важливими для особистості [4].

Пандемія COVID-19 стала причиною вводу карантинних обмежень, однією з умов була самоізоляція. Будь-які соціальні контакти обмежувались неживим спілкуванням. Вимушена довготривала відокремленість стала причиною порушень психологічного здоров'я значної кількості населення. Збільшилась поява депресій, тривожних станів тощо. Невизначеність та неможливість передбачити перебіг подій сформувала умови хронічного стресу. В таких умовах під загрозу потрапила можливість задоволення основних потреб людини, як функціонального так і духовного значення [1].

За своєю природою людина є соціальною істотою та не

може жити в ізоляції. Рівень взаємодії з соціумом кожна людина визначає для себе самостійно, зважаючи на свої потреби. Незалежно від цього, спілкування та взаємодія є необхідними для усіх індивідів. Кожен контакт з іншими особами має емоційне забарвлення, без якого спілкування немає змісту та не може виконати своє основне завдання.

Особливо важко відображається тривала ізоляція на емоційному стані соціально активних людей та молоді, для якої спілкування має важливе значення. Соціальні контакти для студента по-особливому важливі. Без них неможливе формування особистості як незалежної, наділеної власними переконаннями, поглядами, цінностями. У сучасному світі існує багато альтернатив живому спілкуванню. Незважаючи на існування соціальних мереж молоді важко без живого спілкування, що є не лише бажаним, а й необхідним для становлення особистості у цьому віці. В умовах пандемії це є безпечним для фізичного здоров'я, але несе загрозу для психологічного. Відсутність емоційних контактів змушує людину почувати себе самотньою, незважаючи на частоту та обсяг віртуального спілкування [4].

Особистість у цьому віковому періоді формує особливе бачення майбутнього та своєї ролі в ньому. Взаємодія та знайомство з новими людьми, які мають різні риси та особливості, є незамінними для студента. Більша частина молоді починає самостійне життя, що дає змогу зіштовхнутись з проблемними ситуаціями, вирішення яких є їхньою турботою. Незважаючи на можливість прийняття хибних рішень, юнак вчиться відчувати та розуміти свою відповідальність. Так формується незалежність, самостійність, індивідуальність людини, віра та впевненість у своїх можливостях.

Молодь під час навчання проходить етап персоналізації завдяки засвоєнню нових вмінь, якостей, знань та особистому бажанні розвиватись. Студент вчиться бути не лише професіоналом, а й самодостатньою особистістю.

У цьому сенсі карантинні обмеження стали на заваді повноцінному функціонуванню молодої людини в соціальному середовищі. Ефективність пошуку себе, свого місця, формування очікувань від життя залежить від мотивованості, самосвідомості, особливостей характеру, розвитку

індивідуальних якостей. Для успішного зростання молодь має володіти багажем наполегливості, прагнень, переконань та ресурсів.

С. Д. Максименко вважає, що пізнавальна сфера, творчість та прагнення до особистого зростання є основою для розвитку в умовах тотального карантину. Але тут важливий обсяг особистих ресурсів, який в умовах хронічного стресу важко збагачувати [3].

Карантинні обмеження створюють перешкоди для повноцінного розвитку студентства, особливо це стосується юнаків молодших курсів. Важливу частину процесу пошуку себе займають хобі, що отримали обмеження у доступі. Розваги та дозвілля обмежились помешканням та інтернет ресурсами. В таких умовах розвиток молоді, активної людини стає неможливим.

Отже, тривалі карантинні обмеження негативно впливають на емоційну сферу студентів. Основною причиною є відсутність живого спілкування, що є необхідним для особистого розвитку та переходу до наступного етапу становлення. Для покращення емоційних станів необхідно збільшувати обсяг ресурсів та моральної підтримки.

Література

1. Досвід переживання пандемії Covid-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка: матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 року «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії Covid-19 і карантину» : [електронне видання] / [за наук. ред. М.М. Слюсаревського, Л.А. Найдьонової, О.Л. Вознесенської]. Київ : ІСПП НАПН України, 2020. 121 с.

2. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: [підручник]. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.

3. Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник / за наук. ред. В.Г. Кременя; [координатор інтернет-посібника В.В. Рибалка; колектив авторів]. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 243 с.

4. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ : Академвидав (Альма-матер), 2005. 360 с.

5. Ушакова І. М. Вікова психологія: курс лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2016. 123 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ, ЩО ПЕРЕЖИВАЮТЬСЯ ВИКОНАВЦЯМИ

Саннікова А. О.

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри співу,
Одеська державна музична академія імені А.В. Нежданової*

У даному повідомленні надані результати дослідження джерел виникнення психологічних переживань, що випробовують виконавці в сценічній діяльності.

Ключові слова: *психологічні труднощі, сценічна діяльність, причини сценічних труднощів.*

Однієї з актуальних завдань, що стоїть перед вищою школою, є підготовка конкурентоспроможного фахівця в будь-якій галузі знань і творчості. Відомо, що різноманіття проявів особистості професіонала ґрунтується на загальні для всіх, базальних факторах успішності будь-якої професійної діяльності. К. М. Гуревич до них відносив, насамперед, 1) обсяг і рівень професійних знань, 2) силу й стійкість професійної мотивації, і, нарешті, 3) професійно важливі й індивідуально-психологічні характеристики особистості професіонала, його переживання, властивості, психічні стани тощо (Гуревич, 1970). Останньому факторові на етапі підготовки фахівця приділяється менше уваги. Однак саме індивідуально - психологічні властивості особистості вокаліста (навіть прекрасно підготовленого в теоретичному й технічному аспектах), проявляючись у найтонших відтінках його виконавської майстерності, здатні не порушуючи ідеї, не тільки передати задум автора, композитора, але й внести в образ неповторне, емоційне, творче розуміння добутку, його прочитання, трактування й інтерпретацію.

Д. Б. Богоявленська відзначає, що «...інтерпретація добутку тісно пов'язана із внутрішнім світом виконавця, його світоглядом, думками, почуттями, ...усяка інтерпретація розкриває, у першу чергу, індивідуальність інтерпретатора» (Богоявленская, 2002, с. 182,183].

Наукова психологічна й музикознавча література, особисті замітки педагогів, композиторів, музикантів, вокалістів і інших творчих виконавців, свідчать про визнання

необхідності глибокого аналізу не тільки музичного добутку, техніки його виконання, але й вивчення духовного багатства особистості виконавця.

Аналіз літератури свідчить про існування величезного різноманіття проявів індивідуально-психологічних якостей особистості вокаліста та їх переживань. Сценічні переживання, труднощі в нашій роботі розглядається як чуттєво-емоційні переживання та інтелектуальні прояви, які сприяють виникненню суб'єктивно непереборних перешкод, бар'єрів, які проявляється в гальмуванні, опорі, блокуванні сценічної діяльності.

*В психологічній літературі існує думка про те, що переживання психологічного бар'єру може бути короткочасним психічним станом, що має своє змістовне наповнення, який з часом може також перетворитися у *стійку властивість* особистості, що виявляється у невпевненості у своїх можливостях (Саннікова О., 2003). Ця думка є для нас важливою, тому що підтримує наше розуміння сценічного бар'єру і як стану, і як властивості особистості.*

Отже, вважаємо, що сценічний бар'єр як актуальний психічний стан («гостре», ситуативне переживання) проявляється у внутрішній реакції особистості на зовнішні об'єктивні обставини, що пов'язані із сценічною діяльністю.

*При проявах цього переживання (сценічного бар'єру) досить часто, і в емоціогенних, і в емоційно нейтральних ситуаціях, цей актуальний стан переживання труднощів як транзитна та нестійка емоція може перетворитися у «хронічну» форму – поза ситуативне (над ситуативне) переживання, тобто, у *властивість особистості*. На цьому етапі нашого дослідження ми не розглядаємо питання співвідношення впливу соціальних чинників (сценічний досвід) і біологічних, темпераментальних (природних) у виникненні *стійкої схильності до бар'єрів, труднощів публічних виступів* (Саннікова О., 2003).*

Відомо, що переживання сценічних бар'єрів супроводжується проявами певного спектру властивостей особистості, серед яких визначені такі, як депресивність, роздратованість, невірніоваженість, сором'язливість, емоційна лабільність, тощо, що актуально для творчих професій. В наших попередніх дослідженнях було встановлено, що особи, які схильні до переживань

бар'єрів публічних виступів, виявляють труднощі в соціальних контактах, нерішучість і невпевненість в собі (Саннікова А., 2011). Такі особи уникають ризикованих ситуацій, несподівані події зустрічають із занепокоєнням, від будь-яких змін чекають тільки прикростей. У спілкуванні вони сором'язливі, сковані, прагнуть не виділятися і ні в що не втручати. Великих компаній уникають, віддають перевагу вузькому колу старих, перевірених друзів. Такі особи тривожні, збудливі у поєднанні із швидким виснаженням і стомлюваністю. Провідною особливістю є зниження порогів збудливості, підвищена чутливість. Крім того, представники цієї групи характеризуються нестійкістю емоційного стану, що проявляється в частих коливаннях настрою, недостатньої саморегуляції, занурені у фантазії, що у принципі, характерно для нашої вибірки. Такі люди мають тонку духовну організацію, артистичність, художнє сприйняття оточення. У той же час, представники даної групи мають погану саморегуляцію психічних станів, нестійкий емоційний стан, частенько не здатні до роботи, що вимагає відомої напруги, більш високого рівня контролю за діями, вольових зусиль, концентрації, зібраності. Ситуації із високою мірою невизначеності переносять погано, легко впадають у відчай. Гостро переживаючи свій неуспіх, можуть разом із реакціями самозвинувачення демонструвати ворожість по відношенню до навколишніх осіб (Романова, 2011).

Слід зазначити, що сценічна діяльність представників творчих професій (музикантів, акторів, співаків і т.п.) – це результат і сенс їх професії. На сцені виявляється і рівень професійної підготовки, і професійні здібності, і емоційна стійкість, і уміння володіти ситуацією і собою, і т.п. Специфіка професійної діяльності виконавців вимагає від них регулярного знаходження на сцені, що пов'язано з певною психічною напругою. Особливість психічних станів, що переживаються акторами, співаками, тощо, поза сумнівом, обумовлено багатьма чинниками, серед яких, і напружений спосіб життя, і постійна, вимотуюча праця, і конкуренція, властива професіям, пов'язаним з публічними виступами і т.п. Важлива відмітити, що специфіка сценічної діяльності полягає в тому, що саме сцена є тим простором, який акумулює чинники успішності професійної діяльності: здібності, знання, навички, уміння; силу і стійкість професійної мотивації і в той же час надає можливість проявити індивідуально-психологічні особливості суб'єкта виконавської діяльності.

Так, В. І. Петрушин вважає, що сценічна діяльність виконавців тісно пов'язана з ситуацією оцінки з боку інших людей, які можуть підвищити або знизити їх самооцінку. Це, на думку автора, викликає

зростання психічної напруженості, яка спочатку підвищує, а потім поступово знижує стійкість і продуктивність таких психічних процесів, як увага, пам'ять, сприйняття, мислення, рухових реакцій (Петрушин, 2006). Гленн Вільсон також приводить одне з істотних джерел стресу, що має чисто фізичну і фізіологічну природу. Автор вважає, що методом підвищеної уваги і джерел ризику у інструменталістів є їх руки, пальці, плечі; у співаків – зв'язки; у танцюристів - підтримка хорошої форми, обмеження ваги (Вільсон, 2001).

Все сказане лише частина чинників, що викликають напруженість емоційно-вольової сфери особистості виконавця, які обумовлюють високу вірогідність зривів, стресів, криз і таке інше, що, у свою чергу, може приводити не тільки до порушень психофізіологічних процесів організму, але і до порушень професійної діяльності. Саме тому, для успішної сценічної діяльності виконавців необхідне своєчасне виявлення джерел, першопричин психологічних труднощів, що виникають на сцені. У проведеному нами раніше дослідженні встановлено, що однією з психологічних труднощів, напруг на сцені є подолання страхів, пов'язаних з виступами. Були виявлені такі причини страхів, як: недолік знань, умінь і навичок; визначені, негативні для даної діяльності, риси вдачі; професійна непридатність; несприятливі фізіологічні і психологічні стани – емоційні, інтелектуальні, вольові; особливість емоційних і когнітивних процесів; певні індивідуально-типові особливості темпераменту (Санникова А., 2009).

Традиційно в психології умовно виділяють зовнішні і внутрішні джерела психологічних труднощів. До зовнішніх джерел можна віднести саму ситуацію виступу на сцені: репетиція, концерт, спектакль, іспит, конкурс і т.д. Об'єктивно екстремальність ситуації залежить від ступеню її складності (іспит, конкурс). Даної точки зору дотримуються такі дослідники як Глен Вільсон (2001), В. І. Петрушин (2006), Е.С. Романова (2011) і ін. Існує ряд авторів, які проводять аналогію між сценічною діяльністю виконавців, їх станом перед виходом на сцену і на самій сцені і станом спортсменів перед змаганнями і на змаганнях (Алексеев, 1985).

Суб'єктивно екстремальність ситуації залежить від ступеню її значущості для виконавця, від ступеню його відповідальності за результат виступу, що визначає рівень її стресогеності.

Для емпіричного дослідження джерел виникнення психологічних труднощів в сценічній діяльності виконавців проводилося анкетування, яке було спрямоване на отримання інформації про специфіку професій, пов'язаних з сценічною діяльністю, про їх складнощі та труднощі, з якими виконавці

стикаються в своїй професійній діяльності. У вибірку досліджуваних увійшли викладачі і концертмейстери кафедри сольного співу Одеської державної Музичної академії імені А. У. Нежданової, яких ми залучали в якості експертів (Кулагін, 1984). За допомогою анкети було опитано 15 викладачів консерваторії та виконавців, що мають досвід сценічної діяльності і які продовжують дану діяльність і понині. Досліджувані відповідали на питання з погляду їх професії в цілому, тобто і як викладачі, і як музиканти, співаки, і як концертні виконавці, враховуючи всю багатогранність своєї роботи.

Серед основних причин бар'єрів, труднощів, які випробовують представники цих творчих професій, виділені наступні:

1. *Необхідність завжди під час виступу на сцені бути в стані емоційної готовності* до творчої діяльності; здатність витримати конкуренцію, уміння мобілізувати свої внутрішні резерви; зібратися, під час виступів, незалежно від чинників, що діють на емоційний стан виконавця (депресія, поганий настрій, хвороба, хвороба когось з близьких людей, погане самопочуття). Випробовувані приводили випадки, коли в сім'ях оперних співаків, акторів в день спектаклю траплялася яка-небудь біда, вони одержували погані вісті, переживали психологічну травму. Але все одно, їм доводилося виходити на сцену і грати або співати свою роль, яка була наповнена зовсім іншим емоційним змістом.

2. Однією з психологічних труднощів виконавської діяльності експерти називають *страх припустити помилку* під час виступу. Якщо на репетиціях у концертного виконавця є можливість «переспівати» або «переграти», тобто виправити технічний аспект музичного твору у разі допущеної помилки, то під час концерту виконавцю дається тільки один шанс «винести» матеріал, що був підготовлений, в кращому вигляді.

3. Крім того, як вважають експерти, всі творчі люди схильні до зміни настроїв, сумнівів, до емоційних поривів і таке інше. Проте, щоб бути дійсно хорошим актором, або музикантом, як вважають експерти-викладачі, необхідно володіти «*емоційною чутливістю*». На сцені, з одного боку, треба бути вільним від «особистих» емоцій, емоційно стійким,

зберігати здатність контролювати себе, володіти собою, володіти розвиненою силою волі і в той же час уміти переживати емоції, які пов'язані із сценічною роллю виконавця (актора, оперного співака), або із музичним твором.

4. *Необхідність враховувати особливості і функціональний стан свого організму*, наприклад, голосового апарату. Окрім професійних знань і умінь потрібно володіти «чуттям», інтуїцією, уявою і здатністю запам'ятовувати відчуття (м'язова пам'ять). У кожного вокаліста існують свої індивідуальні анатомо-фізіологічні особливості голосового апарату (зв'язки, будова щелепи, верхнього неба, язика, шії, тощо), тому процес навчання вокалу педагогом і процес співу у вокалістів ведуться «на слух», на «дотик», все залежить від особистого смаку, таланту і інтелекту викладача і студента-співака. Щось подібне існує і у музикантів-виконавців, танцюристів, акторів.

5. *До джерел труднощів* сценічної діяльності досліджувані-експерти відносять також *істотні обмеження* у всіх сферах життєдіяльності особистості виконавця, які пов'язані з вимогами професії: жорстка дисципліна, підтримка хорошої форми і міцного здоров'я, режим, здоровий і тривалий сон, здорова нервова система, тощо. Крім того, професії подібного типу вимагають, з одного боку, нелімітованого і нестабільного графіка робочого дня, з іншою – постійної напруги творчого потенціалу особистості. Інакше хронічна втома, зникнення мотивації, емоційне вигорання можуть привести до зниження ефективності професійної діяльності і навіть до професійної непридатності.

6. У якості джерела труднощів експерти називають також *особистісні особливості самих виконавців*, зокрема, такі загальні блоки психологічних властивостей, як: спеціальні музичні і вокальні завдатки і здібності (відповідно природні компоненти і придбана техніка, навички і уміння); загальну культуру, компетентність і професійні знання; інтелектуальні якості музикантів, вокалістів (творчий аналіз і синтез теорії і практики, критична переробка інформації, що поступає, і таке інше); вольові якості, які необхідні при подоланні перешкод і ухваленні рішення в ситуації невизначеності і професійного ризику; артистичні якості (зовнішні дані, артистизм, оригінальність, виразність, індивідуальність...); емоційні

властивості особистості, емпатію, інтуїцію і т. п.; схильність до взаємодії (уміння працювати з людьми, чути партнерів, педагогів); здібність до критичного самоаналізу.

7. Особлива увага приділяється таким якостям, як рефлексивність і імпульсивність. «*Рефлексивних осіб*», на думку експертів, відрізняє високий самоконтроль поведінки, постійне обдумування своєї поточної діяльності, систематичний аналіз того, що відбувається, високий ступінь розгорнутості процесів ухвалення рішення. Вони відрізняються схильністю до самоаналізу в конкретних життєвих і професійних ситуаціях, ретельністю планування деталей своєї поведінки на сцені, орієнтацією на майбутнє. В той же час, особи, не схильні до рефлексивності, тобто «*імпульсивні*», як правило, довго не замислюються над вибором своїх бажань, можливостей, дій; вони рідко прогнозують труднощі, які можуть виникати при досягненні мети; не продумують деталі діяльності, орієнтуючись на кінцеву мету; не схильні до аналізу своїх дій, мотивів, вчинків; рішення ухвалюють швидко, деколи не замислюючись; вважають за краще діяти, а не роздумувати над причинами своїх невдач; у безлічі ситуацій діють імпульсивно, керуючись першою думкою; ухвалюють необдумані рішення, часто не можуть передбачити, якої поведінки чекають від них люди, що їх оточують; рідко замислюються над тим, які думки і відчуття викликають у інших людей їх вчинки і дії.

8. На думку більшості експертів-викладачів, специфіка їх професії виявляється в деякій «*розпливчатості*» цілей їх діяльності: у подібних творчих спеціальностях не існує «конкретики», оцінки є вельми приблизними і суб'єктивними. У музичній, артистичній діяльності все є «справою смаку», все «заломлюється» через суб'єктивне бачення, суб'єктивне уявлення і внутрішнє «слухання» голосу кожного співака, артиста, музиканта. Немає однозначного розуміння, що є вірним, а що ні. Це може породжувати невпевненість в своїй правоті із-за специфічної розпливчатості критеріїв успішності (неточності, невизначеності) професійної діяльності, виникнення постійних сумнівів в тому, що робиш і як робиш.

9. Крім того, відчуття високої відповідальності, страх нашкочити, регулярна боротьба з емоціями, постійне подолання себе, особливо коли довго щось не виходить;

уміння знайти підхід до кожної окремої творчої особистості, до кожної унікальної індивідуальності, де накопичений досвід може лише перешкодити розкриттю таланту, і інші подібні факти також «живлять» джерела психологічних труднощів виконавців.

10. *Джерелом труднощів* експерти називають і «людський чинник»: заздрість, інтриги, відсутність, деколи, чесності, принциповості у деяких представників сценічних професій і «вічні складнощі закулісного світу», властиві театру. Крім того, звичайно ж, указується і на низьку зарплату, і на постійну загрозу втрати роботи, і на високу конкуренцію.

Що стосується *недоліків, які хотілося б ліквідувати*, та більшість обстежених, перш за все, говорять про зниження рівня значущості музики і театру для сучасного глядача. За їх словами, в даний час публіка дуже змінилася. Суспільство не так цінує класичну музику, як раніше, причому з кожним роком байдужість до цього жанру наростає. Молода аудиторія, що виросла на популярних і нових напрямках музики, абсолютно не підготовлена сприймати класику, у людей інші очікування і розуміння мистецтва. Крім того, багато молодих людей приходять в творчу професію, орієнтуючись лише на блискучий результат, який видно саме на сцені, не маючи уявлень про дійсну, моральну, фізичну, енергетичну, психологічну ціну успіху, що відображається на рівні професіоналізму деяких молодих виконавців.

В цілому можна сказати, що аналіз відповідей, заснованих на багатушому досвіді (сплав теорії і практики), залучених до дослідження експертів–викладачів і виконавців, дозволив одержати дані, які можна використовувати не тільки в наукових цілях, але і в практиці психологічної допомоги виконавцям, що переживають психологічні бар'єри, труднощі в сценічній діяльності.

Таким чином, психологічні труднощі в сценічній діяльності можна розглядати: *по-перше*, як психологічний феномен, який виявляється і проявляється тільки в сценічній діяльності виконавця; *по-друге*, як об'єктивне явище, яке демонструє розбіжність цілей і результатів (невідповідність вибраної моделі власної поведінки реальної самопрезентації; невідповідність бажаних контактів з глядачами фактичною взаємодією з ними; невідповідність рівня власної до сценічної

підготовки реальному процесу виконавської діяльності); *потрете*, як суб'єктивне явище, яке виявляється в переживаннях різного роду, в основі яких незадоволені потреби, емоційний, мотиваційний і когнітивний дисонанси (інконгруентність).

Література

1. Алексеев А.В. *Себя преодолеть!* – 3-е изд., перераб., доп. М. : Физкультура и спорт, 1985. 192 с.
2. Богоявленская Д.Б. *Психология творческих способностей*. М. : Academia, 2002. 317 с.
3. Гленн Вильсон. *Психология артистической деятельности. Таланты и поклонники; [Пер. с англ. А.И.Блейз]*. М.: Когито-центр, 2001. 384 с.
4. Гуревич К. М. *Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы*. М. : Наука, 1970. 211 с.
5. Кулагин Б.В. *Основы профессиональной психодиагностики*. Л. : Медицина, 1984. 216 с.
6. Петрушин В. И. *Музыкальная психология: учебное пособие для студентов и преподавателей*. М. : Академический проект, 2006. 400 с. (*Gaudeamus*).
7. Романова Е. С. *147 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы*. 3-е изд., перераб и доп. М. : Аспект-Пресс, 2011. 416 с.
8. Санникова А.А. *Характеристика страхов, сопровождающих публичное выступление*. *Наука і освіта. Спецвипуск «Теоретико-методологічні засади дослідження особистості»*. 2009. № 6. С. 91-95.
9. Санникова О. П. *Феноменология личности : Избранные психологические труды*. Одесса: СМИЛ, 2003. 256 с.
10. Саннікова А.О. *Психологическая характеристика личности, склонной к переживанию сценического барьера*. *Наука і освіта. Тематичний спецвипуск: «Когнітивні процеси та творчість»*. 2011. № 9/СV. С. 276-280.

PSYCHOLOGICAL DIFFICULTIES IN STAGING ACTIVITY OF PERFORMERS

Sannykova A.

The results of research of sources of origin of the psychological difficulties experienced by performers in connection with their staging activity are expounded in this report.

Keywords: psychological difficulties, staging activity, reasons of staging difficulties.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТНОСТІ ПІДЛІТКІВ РІЗНОГО РІВНЯ АГРЕСИВНОСТІ

Василенко І. А.

*кандидат психологічних наук, доцент
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Філонова К. С.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

У даному повідомленні представлено якісний аналіз взаємозв'язків між рівнем агресивності та конфліктністю (способі реагування на конфліктні ситуації).

У роботі використовувалася система методів, що включає: теоретичний аналіз літературних джерел з метою визначення стану розробленості позначеної проблеми; методи опитування, спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності. Для діагностики агресивності та конфліктності застосовувалися методики: Методика дослідження агресивності Басса-Дарки. Методика Е.П. Ільїна і П.А. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність». Методика К.Н.Томаса «Оцінка способів реагування в конфлікті». Обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісних і якісних (методи «асів» і «профілів») аналізів. Всього у дослідженні брало участь 45 підлітків. У вибірку ввійшли підлітки школи м. Одеси.

Розглянемо результати кореляційного аналізу між показниками конфліктності та агресивності.

Перш, ніж аналізувати табл. 1, нагадаємо, що в кореляційну матрицю ввійшли показники, встановленими двома методиками: 1) спрямованими на діагностику конфліктності: суперництво (Су), співробітництво (Сп), компроміс (К), избегание (И), пристосування (П); 2) показники, отримані за допомогою методики, спрямованої на діагностику агресивності (фізична агресія (Фа), непрямая агресія (На), роздратування (Р), негативізм (Н), образа (О),

підозрілість (П), вербальна агресія (Ва), почуття провини (Пп). Результати отриманні у ході кореляційного аналізу, представлені у табл. 1.

Таблиця 1.

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками конфліктності та агресивності

Показники агресивності	Показники конфліктності				
	Су	Сп	К	И	П
Фа			-254*		
На	308*		-260*		
Р	440**				-585**
О	463**	-218*			-334*
П	527**				-458*
Ва	550**	-359*	-251*		-374*
Пп		-247*		285*	

Як видно з табл.1 позитивний кореляційний зв'язок ($p < 0,01$) виявлено між показником суперництва, та показниками: непряма агресія, роздратування, образа, підозрілість, вербальна агресія.

В взаємовідношеннях між показником співробітництва і такими показниками агресивності як образа вербальна агресія, почуття провини виявлені від'ємні кореляційні зв'язки на 1% і 5% рівнях.

Показник компромісу пов'язаний з показниками: фізичною агресія, непрямою агресією, вербальною агресією від'ємним кореляційним зв'язком на 1% і 5% рівнях.

Позитивний кореляційний зв'язок ($p < 0,01$) виявлено між показником избегание та лише одним показником агресивності, а саме почуттям провини

Результати кореляційного аналізу демонструють від'ємний кореляційний зв'язок на 1% та 5% рівнях між показником пристосування та показниками: роздратування, образа, підозрілість, вербальна агресія

Для досягнення поставленої мети необхідно було виявити серед підлітків представників різних рівнів агресивності і порівняти між собою профілі їхньої конфліктності (способи реагування на конфліктні ситуації). У результаті проведеного

дослідження були виділені респонденти, у яких діагностувалося три рівня агресивності. У результаті були виділені групи досліджуваних, у яких діагностувалося три рівня агресивності. Перша – з високим рівнем, друга з середнім рівнем, третя з низьким рівнем агресивності. Так, було визначено, що у 15 чоловік встановлен низький рівень агресивності, у 27 середній рівень агресивності, у 17 високий рівень агресивності. Результати нашого дослідження представлені за допомогою діаграми рис. 1, на якій відображена кількість досліджуваних, що різняться за рівнем агресивності представлених у відсотках стосовно всієї групи.

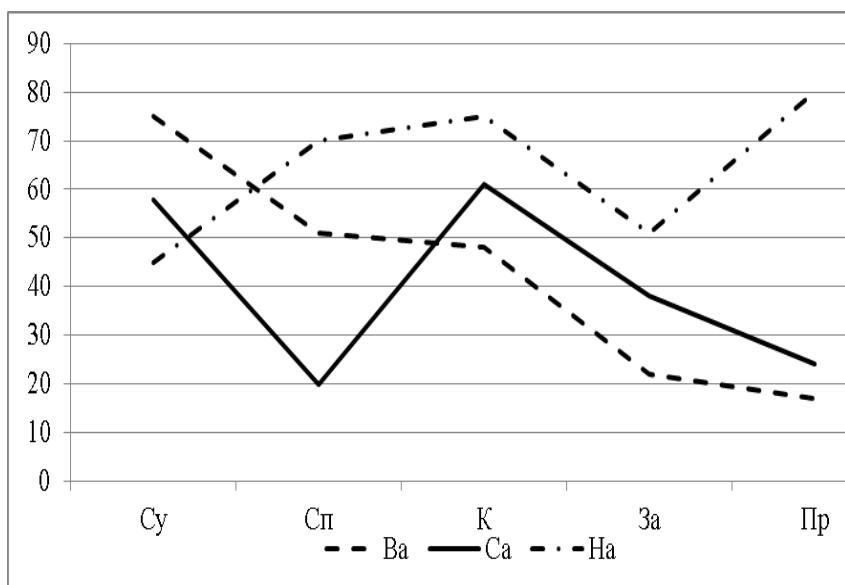


Рис. 2. Профіли конфліктності підлітків з різним рівнем агресивності

Примітка: суперництво (Су), співробітництво (Сп), компроміс (К), запобігання (За), пристосування (Пр), високий рівень агресивності (Va), середній рівень агресивності (Ca), низький рівень агресивності (Ha).

Наступним етапом нашого дослідження було проведення якісного аналізу. Якісний аналіз (метод «профілів») дозволив встановити характерні способи реагування на конфліктні ситуації у осіб з різним рівнем агресивності. Отже, за

допомогою методу профілів здійснювався аналіз отриманих результатів, і вивчалися особливості взаємозв'язків між показниками агресивності та конфліктності.

Даний графік дозволяє виявити найбільш характерні відмінності конфліктності при різних рівнях агресивності.

З'ясовано у підлітків високого рівня агресивності домінує суперництво, та низькі значення уникнення та пристосування, підліткам середнього рівня агресивності притаманні такі схильності до конфліктності як суперництво і майже не зустрічається пристосування, підліткам з низьким рівнем агресивності властиві компроміс та не проявляється суперництво.

На основі якісного аналізу емпіричних даних, встановлено характерні відмінності конфліктності у осіб з різним рівнем агресивності. У результаті дослідження були виділені досліджувані, у яких діагностувалося три рівня агресивності. Виявлені найбільш характерні відмінності конфліктності при різних рівнях агресивності. Як свідчать результати дослідження, у осіб з високим рівнем агресивності, мають місце прояви тенденцій до таких способі реагування на конфліктні ситуації, як конкуренція, яка проявляється у прагненні особистості добитися задоволення своїх інтересів на шкоду інших людей. Також у ході дослідження встановлено, що особи з низьким рівнем агресивності у конфліктних ситуаціях прагнуть задовольнити інтереси усіх учасників конфлікту, проявляють готовність заради іншого пожертвувати своїми інтересами, внаслідок чого вони виявляється в програвші. Доведено, що підлітки, які належать до певного рівня агресивності, відрізняються від інших однолітків різними схильностями до конфліктності, а саме кількісно-якісним з'єднанням показників, що уходять до її структури.

Література

1. Волянська Е. В., Пилипенко В. Е., Сапелкіна Е. В. *Соціокультурні детермінанти підліткової агресії*. Київ: ПЦ «Фолиант», 2004. 174 с.

2. Максименко К. *Агресивність підлітків*. Експериментальне изучение. *Психол. журн.* 2003. № 6 (54). С. 23.

3. Овсянникова Е. П. *Індивідуальний підхід к исследованию агресивного поведения підлітків*. *Научно-методический*

електронний журнал «Концепт». 2014. Т. 30. С. 1–5.

4. Рибачук В. Психологічні можливості корекції агресивної поведінки у підлітків. Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія. Вип. 51. С. 180-190.

5. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : кол. моногр. / Л. Г. Сокурянська, В. Л. Арбеніна, О. Б. Зінчина, А. М. Ніколаєвська. Харків : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2000. 207 с.

УДК: 613.955+373.51

ОСОБЛИВОСТІ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ УЧНІВ ВИПУСКНИХ КЛАСІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ УВАГИ

Дегтяренко Т. В.

*доктор медичних наук, професор
кафедри біології і охорони здоров'я,
Університет Ушинського*

Нехаєва Н. Ю.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Актуальність проблеми оптимального розвитку пізнавальної діяльності юнацтва та її фундаментальне значення для збереження фізичного і психічного здоров'я обумовлює доцільність подальших розробок в цьому науковому напрямі. Дослідження працездатності та особливостей уваги в підлітковому віці мають теоретико-практичну значущість і відбуваються у міждисциплінарному науковому просторі, про що свідчить інтерес до вказаної проблематики з боку багатьох наукових дисциплін, зокрема філософії, соціології, культурології, педагогіки, диференціальної психофізіології та психології.

Дослідження характеристик уваги проводилися в працях Н. Н. Ланге, С. Л. Рубінштейна, Д. Н. Узнадзе, Е. Н. Соколова, О. Р. Лурії, Н. Ф. Добриніна, О. О. Ухтомського, О. Д. Хомської, У. Найссера, Н. В. Дубровинської, Р. Натаніна, Ю. Д. Кропотова, Д. А. Фарбера, Л. І. Переслені, Л. А. Рожкової,

Р. І. Мачинської, Л. П. Григо'євої та інших. Американський дослідник М. Познер розглядав увагу як систему контролю розумових процесів, яка включає три підсистеми: 1) орієнтацію на сенсорну подію, 2) виокремлення інформаційного сигналу для подальшої переробки, 3) підтримка активності головного мозку [11].

Увага, на думку видатних вчених, завжди пов'язана з інтересами, потребами, мотиваціями, установками та спрямованістю особистості. Необхідно підкреслити, що розвиток уваги як важливої складової пізнавальних процесів позитивно впливає на формування структури особистості в підлітковому віці, оскільки сприяє формуванню таких якостей як спостережливість, старанність, чуйність, здібність до навчання, адаптивність тощо [1; 2; 3; 4; 8; 9]. В підлітковому віці вдосконалюється орієнтовно-дослідницька діяльність мозку в процесі навчання, і цьому сприяє достатній розвиток якостей уваги. Механізми усвідомленої регуляції уваги в контексті дослідження стану когнітивних функцій у підлітків залишаються актуальним напрямом подальшого наукового пошуку в диференціальній психофізіології та психології.

Мета дослідження полягала у визначенні особливостей працездатності та якостей уваги у підлітків випускних класів загальноосвітньої школи.

Основними завданнями стали наступні: 1) Обрання комплексу адекватних методик психологічного тестування для виявлення спектру властивостей уваги та показників працездатності у підлітків; 2) Проведення психологічного обстеження учнів випускних класів під час їх навчального навантаження з використанням обраного комплексу психодіагностичних методик згідно до обраної мети роботи; 3) Здійснення аналізу результатів отриманих емпіричних досліджень для встановлення особливостей працездатності та якостей уваги в підлітковому віці.

Під час визначенні контингенту обстежених осіб свій вибір ми зупинили на юнацтві – підлітках, оскільки успішність їх пізнавальної діяльності безпосередньо залежить від зазначених індивідуально-психологічних характеристик їх особистості. Вибірку склали учні випускних класів ЗОШ № 107. Кількість обстежених зіставила 54 особи у віці 16–17 років. Психодіагностичні процедури проводилися саме під час

навчання наприкінці першого семестру, тобто в період їх значного розумового навантаження, яке передбачає наявність психічного напруження та необхідність адаптації до нього.

Обрані діагностичні методики дозволяють досліджувати психологічні характеристики підлітків, які пов'язані з властивостями їх уваги та працездатності. Вони включали класичні психодіагностичні тести, а саме: 1) Визначення обсягу, точності і переключення уваги; 2) Визначення продуктивності, стійкості і розподілу уваги (обидві методики з використанням коректурних проб Бурдона); 3) Визначення концентрації і переключення уваги за таблицею Горбова 4) Дослідження стійкості уваги за таблицями Шульте; 5) Дослідження швидкості рахунку за тестом Крепеліна [6, 7].

Результати психодіагностичного тестування у обстежених підлітків дозволили здійснити розподіл учнів випускних класів на дві групи з високим і низьким рівнями уваги за використаними класичними методиками. В табл. 1 представлено результати психодіагностичних тестів, які визначають саме показники якостей уваги обстежених підлітків в двох групах – з високим (В-група) і низьким (Н-група) рівнями уваги, а також одиниці вимірювання і діапазон нормативних значень цих показників.

Відносно до значень нормативного діапазону підлітки в яких отримано високі показники якостей уваги (що перевершували або входили до нормативного діапазону) були віднесені до В-групи, їх кількість зіставила 31 особу. Підлітки, що мали більш низький рівень уваги за всіма визначеними показниками якостей уваги були віднесені до другої – Н-групи, їх кількість зіставила 23 особи. Результати співставлення отриманих даних щодо якостей уваги у обстеженого контингенту учнів випускних класів дозволили зазначити наступне.

Як можна бачити з табл. 1 між підлітками В-групи і Н-групи виявлені вірогідні відмінності за основними якістьями уваги. Так, якщо в В-групі точність уваги зіставила $0,95 \pm 0,01$ ум. од., в той час як в Н-групі цей показник склав $0,81 \pm 0,02$ ум. од. Об'єм уваги зіставив $146,6 \pm 3,2$ ум. од. в В-групі, тоді як в Н-групі він виявився вірогідно нижчим – $110,2 \pm 3,1$ ум. од. Відносно перемикання уваги встановлено, що така якість уваги відповідала нормативному діапазону в В-групі ($1,03 \pm 0,01$

ум. од.), а в Н-групі цей показник був нижчим за нормативне його значення ($0,87 \pm 0,02$ ум. од.).

Таблиця 1

Результати дослідження якостей уваги у підлітків

№	Показники	Одиниці вимір.	Діапазон норматив. значень	В-група, n=31; M±m	Н-група, n=23; M±m
1	Точність уваги	ум. од.	0,94...1	$0,95 \pm 0,01$	$0,81 \pm 0,02^*$
2	Об'єм уваги	ум. од.	120...150	$146,6 \pm 3,2$	$110,2 \pm 3,1^*$
3	Перемикання уваги	ум. од.	0,95...1,05	$1,03 \pm 0,01$	$0,87 \pm 0,02^*$
4	Продуктивність уваги	симв./хвил.	560...660	$682,3 \pm 16,4$	$519,9 \pm 22,2^*$
5	Стійкість уваги	ум. од.	0,3...0,4	$0,33 \pm 0,02$	$0,45 \pm 0,03^*$
6	Розподіл уваги	град	0...90	$84,9 \pm 9,5$	$126,4 \pm 13,5^*$
7	Час пошуку чорних чисел	с	40...50	$45,82 \pm 2,13$	$57,16 \pm 3,70^*$
8	Час пошуку червоних чисел	с	40...50	$41,34 \pm 2,02$	$53,62 \pm 4,56^*$
9	Концентрація уваги	с	80...100	$87,1 \pm 3,9$	$119,7 \pm 6,7^*$

* $P < 0,05$

Оцінка продуктивності уваги, яка визначалася за кількістю символів, оброблених за 3 хвилини, показала що в Н-групі цей показник був вірогідно нижчим в порівнянні з В-групою ($519,9 \pm 22,2$ проти $682,3 \pm 16,4$ симв./хв.). Стійкість уваги була меншою в Н-групі (зіставила $0,45 \pm 0,03$ ум. од.), в той час як в В-групі цей показник відповідав нормативному діапазону (зіставив $0,33 \pm 0,02$ ум. од.). Щодо розподілу уваги, цей показник був кращим в В-групі в порівнянні з Н-групою, ці показники зіставили відповідно $84,9 \pm 9,5$ і $126,4 \pm 13,5$ градусів.

Час пошуку чорних чисел і червоних чисел за таблицею Горбова був значно меншим в В-групі, ніж в Н-групі: час пошуку чорних чисел зіставив відповідно до груп $45,82 \pm 2,13$ і $57,16 \pm 3,70$ с; а час пошуку червоних чисел зіставив $41,34 \pm 2,02$ с і $53,62 \pm 4,56$ с. відповідно. Концентрація уваги (загальний час пошуку чорних і червоних чисел) зіставила у В-групі $87,1 \pm 3,9$ с, і це відповідало нормативному діапазону значень цього

показника, а в Н-групі така якість уваги була значно гіршою і цей показник склав $119,7 \pm 6,7$ с ($p < 0,05$).

Проведена діагностика якостей уваги у підлітків в період їх підвищеного розумового навантаження дозволила здійснити їх розподіл за високим і низьким рівнем уваги та показати що точність, об'єм, перемикання, продуктивність, стійкість, розподіл, а також концентрація уваги у 31 підлітків відповідала діапазону нормативних значень вищевказаних показників, а 23 учнів виявили дефіцитарність досліджених якостей уваги.

Якості уваги, як відомо, безпосередньо впливають на працездатність особи, і тому представлялося доцільним визначити показники працездатності учнів випускних класів, які мали різний рівень уваги. Для цього, згідно до поставленої мети досліджувалися показники працездатності у підлітками за такими адекватними психодіагностичними тестами як стійкість уваги за таблицями Шульте і швидкість рахунку за тестом Крепеліна. Оскільки нами вже було здійснено розподіл обстежуваного контингенту підлітків на дві групи – з високим і низьким рівнем уваги, вищезазначені працездатності досліджувалися окремо у цих двох групах (В-група і Н-група відповідно).

В табл. 2 представлено показники, що характеризують працездатність учнів випускних класів в двох виділених групах з різним рівнем уваги.

Таблиця 2

Результати дослідження працездатності у підлітків

№	Показники	Одиниці вимірюв.	Діапазон нормативних значень	В-група, n=31, $M \pm m$	Н-група, n=23, $M \pm m$
1	Стійкість уваги	с	40...50	$43,40 \pm 1,72$	$58,02 \pm 4,65^*$
2	Швидкість рахунку	операцій/с	0,4...0,8	$0,65 \pm 0,04$	$0,48 \pm 0,03^*$

* $P < 0,05$

Стійкість уваги, як видно з табл. 2, в групі учнів з достатньо високими якістьями уваги за своїм середнім значенням знаходилася в нормативному діапазоні і зіставила $43,40 \pm 1,72$ с, в той час як у підлітків, що мали низькі якості уваги, її стійкість була недостатньою – її показник

перевершував межу нормативного діапазону і склав $58,02 \pm 4,65$ с.

Швидкість рахунку, яка те ж характеризує працездатність підлітків, відрізнялась у виділених групах з високим і низьким рівнем уваги. Так, швидкість рахунку у групі з достатньо високими якістьми уваги склала $0,65 \pm 0,04$ операцій/с, тоді як учні, що мали низькі якості уваги виявили меншу швидкість рахунку за кількістю операцій за секунду – $0,48 \pm 0,03$ ($P < 0,05$). Отримані дані виявили, що цей показник в обох групах належить до нормативного діапазону значень, але для групи з низьким рівнем уваги виявився у нижньої його межі, в той час як для групи з високим рівнем уваги знаходиться у верхній його частині.

Отже, отримані результати свідчать, що працездатність в групах підлітків з різними якістьми уваги суттєво відрізняється за показниками стійкості уваги та швидкості рахунку.

Результати проведених досліджень з оцінки стану когнітивних функцій у обстежених підлітків свідчать про те, що отримані показники, які характеризують якості уваги і працездатність учнів випускних класів достовірно відрізняються в двох порівнювальних групах з різним рівнем уваги, а відтак вони можуть бути використані в якості валідних характеристик пізнавальної сфери в підлітковому віці.

Перспектива подальших досліджень якостей уваги та працездатності юнацтва в контексті оцінки стану перцептивно-когнітивних функцій та емоційного інтелекту не викликає сумнівів [3, 10].

Література

1. *Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: в 2-х т. Том 1. М. : Педагогика, 1980. 232 с.*
2. *Божович Л. И. Славина Л. С. Психологическое развитие школьника и его воспитание. М. : Знание, 1979. 96 с.*
3. *Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. С. Л. Гумецької. Харків : Віват, 2020. 512 с.*
4. *Напчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). Ереван, 2002. 312 с.*
5. *Обдаровані діти: виявлення, діагностика і розвиток / за ред. В. Ф. Моргуна. Полтава, 1995. 171 с.*
6. *Практикум по общей, экспериментальной и прикладной*

психології : [учеб. пособие] / Под общ. ред А. А. Крылова, С. А. Маничева. СПб. : Питер, 2002. 560 с.

7. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пособие] / Под ред. Д. Я. Райгородского. Самара : Издат. дом «Бахрах», 1998. 672 с.

8. Рибалка В. В. Культурно-психологічна концепція особистості: спроба синтезу теоретичних уявлень вітчизняних та зарубіжних психологів про особистість. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: [навч. посіб.]. Одеса : Букаєв В. В., 2009. С 485-563.

9. Санникова О. П., Кузнецова О. В. Системный анализ адаптивности личности : [монография]. Одесса: Изд-во ВМВ, 2017. 392 с.

10. Ganeri J. Attention, not self. Oxford, New York: Oxford University Press, 2017. 392 p.

11. Posner M. Cumulative development of attentional theory. Amer. Psychol. 1982. Vol. 37. P. 168-176.

УДК 159.9

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ СПРЯЖЕНІ З ТРУДНОЩАМИ СПІЛКУВАННЯ

Бринза І.В.

*кандидат психологічних наук, доцент
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Кочерба І.П.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Анотація. У статті надані результати емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення психологічних особливостей особистості, які супроводжують труднощі у спілкуванні в підлітковому віці. Надається тлумачення понять, що залучено у дослідженні. До методичного комплексу увійшли: опитувальник «Тест-опитувальник комунікативних та організаторських здібностей» (КОС-1), «Багатофакторний особистісний опитувальник 16-FP (Р. Кеттелла)». Доведено, що

комунікативні здібності та вміння супроводжуються певною кількісно-якісною комбінацією рис особистості за Р. Кеттеллом. Труднощі у спілкуванні виникають у тих підлітків, у яких спостерігаються група рис: А- (шизоїмія), О- (самовпевненість), Н- (боязкість), L- (довірливість), Q₄(розслабленість). Не виникають труднощі у спілкуванні при наявності у підлітків рис особистості, серед яких: А+ (афектотимія), С+ (сила «Я»), Е+ (домінантність), F (безпечність) N+ (проникливість), Q₁₊ (радикалізм), Q₂₊ (самодостатність), Q₃₊ (високий самоконтроль). Надані психологічні портрети підлітків, які мають труднощі у спілкуванні та навпаки їх не відчують.

Ключові слова: старший підліток, комунікативні уміння, комунікативні здібності, труднощі у спілкуванні.

Актуальність. Загальновідомо, що у розвитку людини важливий кожен вік. І все-таки підлітковий вік займає особливе місце у психології. Підлітковий вік - це найважчий у складний із усіх вікових груп тому, що є період становлення особистості. У підлітництві всі сторони психічного розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються нові психологічні новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються соціальні установки. Цей процес перетворення визначає всі основні особливості особистості старшого підліткового віку.

Провідним видом діяльності, на думку Л. Божович, В. Давидова, Т. Драгунової, І. Дубровіної, О. Маркової, М. Кона, Д. Фельдштейна, Д. Ельконіна та інших стає спілкування. У процесі спілкування у старших підлітків можуть бути різні труднощі.

Проблеми у спілкуванні є одним із складних проблем у психології. Проблема труднощів (або “бар’єрів” спілкування) як об’єкт спеціального дослідження вивчається вітчизняними та зарубіжними психологами із середини двадцятого століття Недостатня ж сформованість комунікативних умінь нерідко приводить до виникнення конфліктних ситуацій, до проявів агресивності, нічим не виправданої ворожості або, навпаки пасивності, бездіяльності, байдужості відносно потреб і прохань інших людей, що не тільки знижує продуктивність, успішність навчальної діяльності, але іноді й руйнує її (Д. Каті, Л. Лі, Г. Лассвель, М. Андерсон, В. Кан-Калік, Н. Кузьміна, О. Леонтьєв, А. Маркова, Л. Поварніцина, Б. Паригін, В. Рижов

та ін.).

Таким чином, актуальність зазначеної проблеми та інтерес до її розробки в науково-психологічній літературі ще далеке від завершення, все це зумовили проведення емпіричного дослідження.

Мета дослідження: вивчити психологічні особливості підлітків, які спряжені з труднощами спілкування.

Для з'ясування психологічних особливостей, які супроводжують труднощі у спілкуванні в старшому підлітковому віці обрано «Багатофакторний особистісний опитувальник 16-FP (Р. Кеттелла)» і для визначення рівнів комунікативних здібностей «Тест-опитувальник комунікативних та організаторських здібностей» (КОС-1). В обстеженні взяло участь 50 старших підлітків у віці 16 років обох статей.

Обговорення та інтерпретація результатів дослідження. Застосування методу квартильного розподілу надало можливість відокремити у вибірці підлітків три групи, які різняться за рівнем вираженості комунікативних здібностей. До першої групи (Q4 квартиль) з розвинутими комунікативними здібностями – 10 підлітків; до групи 2 (Q1 квартиль) з нерозвинутими комунікативними здібностями увійшло 14 підлітків; до третьої групи (Q2 і Q3 квартилі) середня розвинутих здібностей - 16 підлітків. Подальший психологічний аналіз проводився з підлітками 1 і 2 групи.

Результати психологічних характеристик, які притаманні підлітками і супроводжують процес спілкування представлено у вигляді профілів на рис. 1.

Візуальний аналіз профілів рис. 1 свідчить про різниці у конфігурації графіків двох груп підлітків. Розрахунки критерію підтвердження статистичних розбіжностей (t – критерій Стьюдента) допоміг прояснити відмінності між факторами рис особистості в групах, що аналізуються. Відмінності встановлені ($p < 0,01$ і $p < 0,05$) між тотожними факторами рис особистості у бік групи 1: А+ (афектотимія), С+ (сила «Я»), Е+ (домінантність), F (безпечність) N+ (проникливість), Q₁₊ (радикалізм), Q₂₊ (самодостатність), Q₃₊ (високий самоконтроль); у бік групи 2: О- (самовпевненість), Н- (боязкість), L- (довірливість), Q₄₋ (розслабленість).

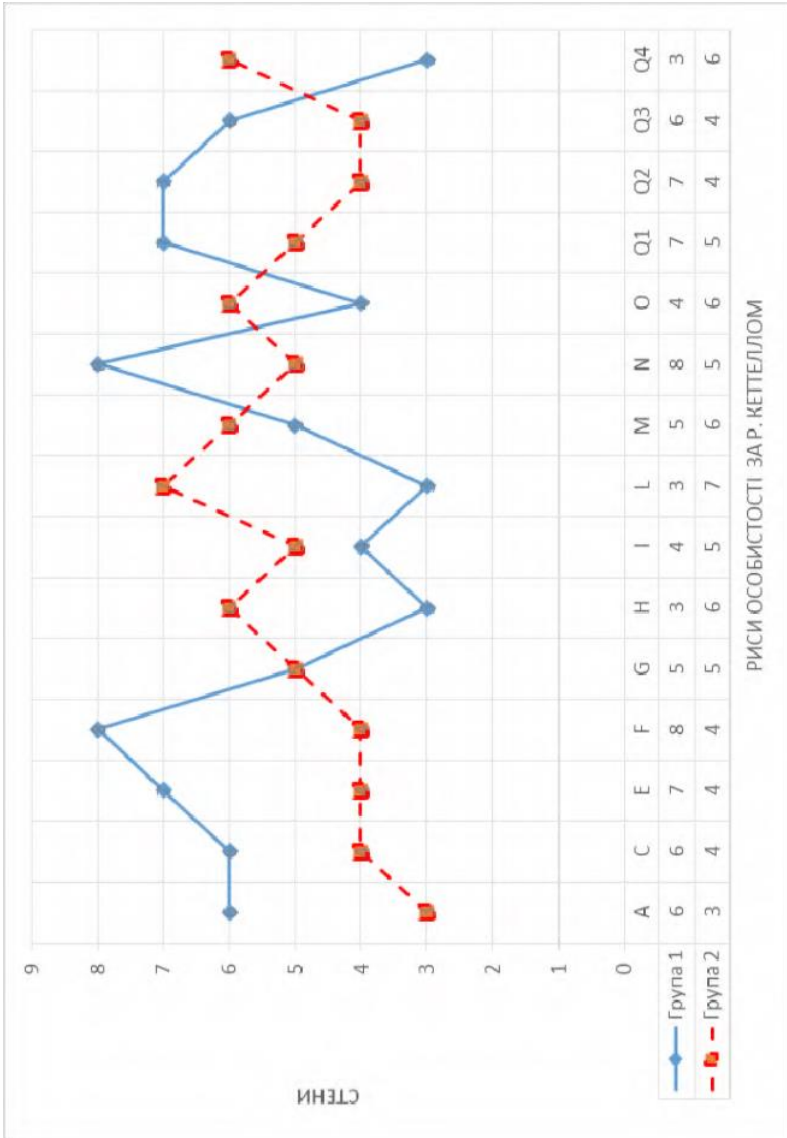


Рис.1. Профілі рис особистості підлітків за Р. Кеттеллом в групах підлітків

Примітка. Група 1 – підлітки з розвинутими комунікативними

здібностями; група 2 – підлітки з нерозвинутими комунікативними здібностями.

На основі отриманої інформації складені психологічні портрети підлітків, які мають труднощі у спілкуванні та навпаки їх не відчують.

Підліткам, які мають труднощі у спілкуванні за комунікативною групою факторної структури Р. Кеттелла, притаманно: слабо виражена потреба у спілкуванні з людьми. Підлітки надзвичайно прискіпливі у встановленні та підтримці контактів. Коло спілкування обмежене друзями та близькими. Уникають спілкування з великою аудиторією та авторитетами. Зазнають великих складнощів, коли виникають труднощі, пов'язані з проханнями (А-, Н-). Поведінка таких підлітків є природною, доброзичливо, без упереджень ставляться до оточуючих людей, поблажливо оцінюють їх вчинки. Однак можуть образитися через неточне розуміння стану співрозмовника, мотиву його поведінки або через недостатнє проникнення в суть ситуації. Вони рідко відчують нюанси спілкування, зберігають стиль та дистанцію спілкування, незалежно від зміни комунікативної ситуації. У конфліктних ситуаціях прагнуть уникати гострих кутів, шукають компромісні рішення.

У той же час насторожені, внутрішньо напружені і можуть відчувати тривогу у взаєминах з людьми. Нерідко із упередженням оцінюють людей (L-, N). У підлітків даної групи присутній помірно виражений лідерський потенціал особистості. Існує власна думка з багатьох питань, але вона не нав'язується групі. Лідерські функції виявляються рідко і переважно у звичних ситуаціях, розвиток яких можна передбачати, а при появі труднощів можна запобігти. Лідерська активність можлива також і тоді, коли ситуація глибоко торкається особистих інтересів. Думка групи поважається так само, як і своя. Враховує її, можуть змінити власне під тиском групи (Е -, Q₂-).

Підліткам які не мають труднощі у спілкуванні притаманно: прагнення до спілкування, вони легко і швидко, часто з власної ініціативи вступають у контакти з незнайомими і малознайомими людьми. Досвід міжособистісного спілкування у таких дітей збільшується, але нерідко взаємини поверхневі

та нетривалі. Такі учні не відчують напруження у великій аудиторії. Зберігають впевненість у собі, здатні відстояти свою позицію під час спілкування з авторитетними однолітками та дорослими. Спілкування є основним засобом вирішення всіх своїх проблем (А, Н). Такі підлітки природні у поведінці. Доброзичливі, без упереджень ставляться до оточуючих людей, поблажливо оцінює їх вчинки. Тонко відчуває ставлення інших людей до себе, і це дозволяють швидко змінювати стиль та дистанцію спілкування, якщо змінюється комунікативна ситуація. Однак можуть образити через неточне розуміння стану співрозмовника, мотивів його поведінки або через недостатнє проникнення в суть ситуації. Розуміють однолітків та дорослих, мотиви їхньої поведінки та переживання (L-, N). Підлітки активно прагнуть зайняти лідерське становище у групі. Мають власну точку зору з багатьох питань. Прагнуть затвердити її серед оточуючих і змінити їхню поведінку відповідно до власного бачення та розуміння ситуації, що склалася. На думку інших ставляться критично, вдаються до нього рідко. Віддають перевагу самостійним рішенням, які не змінюються навіть під тиском групи (Е, Q₂).

Дане дослідження не охоплює все коло досліджуваних проблем пов'язаних з труднощами у спілкуванні у старшому підлітковому віці. У перспективі ми сподіваємося розширити й продовжити наше дослідження у напрямку розробки та впровадження тренінгу ефективної комунікації для осіб підліткового віку.

Література

1. Аболина Н. С. *Практикум по развитию коммуникации: учебное пособие.* Екатеринбург : Изд-во гос. проф.-пед. ун-та, 2012. 72 с.
2. Эльконин Д. Б. *Избранные психологические труды. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Под ред. Д. И. Фельдштейна. М. : Изд-во Междунар. пед. акад., 1995. 224 с.*

ПІДХОДИ ЩОДО ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ВІДНОШЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО ВЛАСНОГО ЗДОРОВ'Я

Максименко Ю. Б.

*доктор психологічних наук, професор кафедри
загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Міщенко О. С.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Актуальність дослідження Питання про виховання потреби у здоровому способі життя є досить актуальним і важливим у даний час. Ситуація зі станом здоров'я населення в Україні погіршується. Однією з причин цього є низький рівень знань у переважній більшості людей з фундаментальних законів раціонального формування, збереження і зміцнення свого власного здоров'я впродовж усього життя, та взагалі, зневажливе ставлення до нього. Окреслене зумовило вибір теми даного дослідження та підтверджує його актуальність.

Постановка завдання Аналіз наукових джерел, присвячених проблематиці відношення особистості до власного здоров'я показав, що на сьогодні велика кількість вчених займається даним питанням. Серед них варто відмітити таких науковців як: Атаманенко Л. М. [1], Барко В. І. [2], Бойко О. В. [2], Литвиненко Е. С. [2], Гріневич І. І. [3], Криволапчук В. О. [4], Козлов А. В. [5], Коцан І. Я. [6], Корольчук М. С. [7], Родіна Н. В. [8] тощо.

Проте, все ж таки, окреслене питання залишається остаточно не вирішеним.

Метою даного дослідження є обґрунтування моделі формування відношення особистості до власного здоров'я.

Результати дослідження З огляду на мету даного дослідження доречно окреслити функціональні компоненти майбутньої моделі, виходячи із обґрунтованих завдань такого навчання (табл. 1).

Таблиця 1

**Функціональні компоненти моделі формування
відношення особистості до власного здоров'я**

Завдання експериментально-дослідного завдання	Функціональний компонента
впевненість у собі, цілеспрямованість, високий рівень самоконтролю	Розумова
фіксація на внутрішній стабілізації та впевненості	Планувальна
розвинута пам'ять	Пошукова
стабільний стан психіки або психічна витривалість	Інформаційна
вольовий компонент особистості як координуюча детермінанта діяльності дорослого	Систематизуюча
антиципаційно-креативний потенціал дорослого як домінанта особистості	Вибіркова
концентрація уваги	Оціночна
аналітичні здібності	Аналітична

Отже, в таблиці представлена відповідність завдань експериментально-дослідного навчання із функціональними компонентами моделі формування відношення особистості до власного здоров'я. При цьому доречно підкреслити, що поняття функціональних компонент вперше введено до наукового обігу в контексті формування відношення особистості до власного здоров'я.

Доцільність такого введення зумовлена наступними обставинами:

По–перше, саме компоненти в сукупності надають цілісне уявлення про систему формування відношення особистості до власного здоров'я взагалі та про зміст експериментально-дослідного завдання, зокрема;

По-друге, окреслені компоненти доцільно визначити як функціональні з огляду на те, що вони в повній мірі узгоджені із функціями дорослих та відзеркалюють функціональну складову таких психологічних експериментів.

Окреслені функціональні компоненти є власним баченням і даний перелік є повним, але не вичерпним. Тобто зазначені функціональні компоненти можуть деталізуватись або навпаки підлягати трансформації змістовного уявлення.

При цьому реалії сьогодення потребують розробки

належного науково – методичного забезпечення , яке сприятиме реалізації експериментально-дослідного навчання в контексті формування відношення особистості до власного здоров'я .

З огляду на це необхідно розробити модель, основними сутнісними ознаками якої будуть оцінка кожного окремого функціонального компонента експериментально-дослідного навчання в контексті формування відношення особистості до власного здоров'я, узагальнення отриманих результатів та їх аналіз.

Для того, щоб здійснити оцінку функціональних компонентів доцільно використовувати такі показники, які ґрунтуються на обґрунтованих функціональних компонентах:

П 1 – показник розумової функціональної компоненти;

П 2 – показник планувальної функціональної компоненти;

П 3 – показник пошукової функціональної компоненти;

П 4 – показник інформаційної функціональної компоненти;

П5 – показник систематизуючої функціональної компоненти;

П 6 – показник вибіркової функціональної компоненти;

П 7 – показник оціночної функціональної компоненти;

П 8 – показник аналітичної функціональної компоненти.

При цьому виконуються завдання розроблені в межах окреслених функціональних компонентів, які в повній мірі здатні висвітлити об'єктивну якість кожної окремої функціональної компоненти.

При цьому визначення такого показника відбувається шляхом підрахунку правильних відповідей. Саме кількість таких відповідей й дорівнює показнику, що розраховується. Виходячи з того, що завдань в розрізі кожного функціонального компонента – 5, а компонент загалом – 8 – максимальна кількість правильних відповідей може дорівнювати 40.

З метою визначення інтервалів оцінки якості формування відношення особистості до власного здоров'я та керуючись максимально можливим значенням інтегрального показника – 40, можна побудувати шкалу оцінки якості формування відношення особистості до власного здоров'я , яка має чотири інтервали (табл.. 2).

Таблиця 2

**Шкала оцінки якості формування відношення
особистості до власного здоров'я**

Інтервал	Рівень якості	Інтервал	Рівень якості
[0-9]	Дуже низький	[10-19]	Низький
[20-29]	Достатній	[30-40]	Високий

Як видно з таблиці 2., існує чотири інтервали для оцінки якості формування відношення особистості до власного здоров'я та підрахувавши загальну кількість балів по запропонованим 8 показникам, існує можливість визначення загального рівня якості формування відношення особистості до власного здоров'я .

Кожен з таких показників може знаходитись у межах від 0 до 5. При цьому можна вважати, що якщо кожен показник знаходиться від інтервалу від 0 до 3, то показник знаходиться в критичному стані; якщо дорівнює 4 – в середньому, якщо рівний 5 - в належному.

У відповідності із даною градацією можна надати рекомендації до удосконалення формування відношення особистості до власного здоров'я:

Сутність розроблених рекомендацій полягає в наступному: в розрізі кожного виокремлено показника розподілено інтервал його значення.

Таблиця 3

**Рекомендації до удосконалення формування
відношення особистості до власного здоров'я**

Показник	Значення показника	Рекомендація
П 1 - показник розумової функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату
	5	Показник має бажане значення
П 2 – показник планувальної функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату

Показник	Значення показника	Рекомендація
	5	Показник має бажане значення
П 3 – показник пошукової функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату
	5	Показник має бажане значення
П 4 – показник інформаційної функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату
	5	Показник має бажане значення
П 5 – показник систематизуючої функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату
	5	Показник має бажане значення
П 6 – показник вибіркової функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату
	5	Показник має бажане значення
П 7 – показник оціночної функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату
	5	Показник має бажане значення
П 8 – показник аналітичної функціональної компоненти	0-3	Встановити причину стресу, звернутись до фахівців
	4	Забезпечити психологічну підтримку з боку тренера в коригуванні отриманого результату
	5	Показник має бажане значення

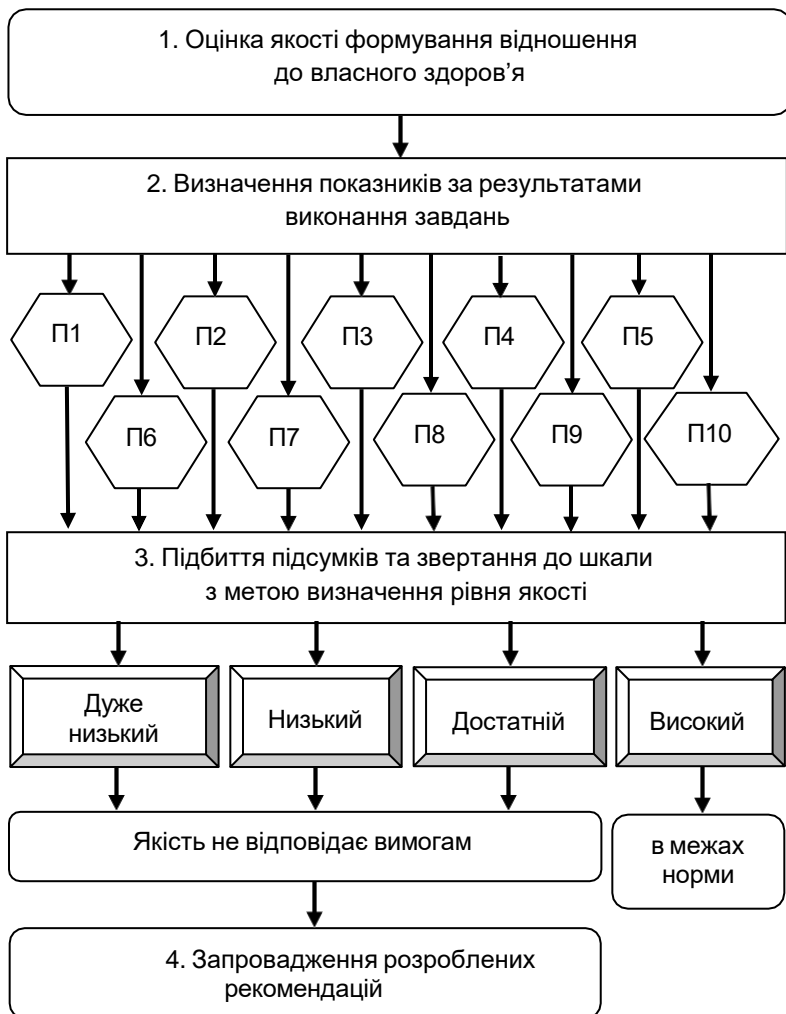


Рис. 1. Модель формування відношення особистості до власного здоров'я (розроблено та запропоновано автором)

Якщо показник має значення 5, показник має бажане значення та застосування рекомендацій не є необхідним. Якщо показник знаходиться в значенні 4, має місце часткове тобто неповне виконання відповідної функції, а тому

запропоновано рекомендацію, завдяки якій може бути скориговано якість виконання окремої функції з метою забезпечення якості формування відношення особистості до власного здоров'я. Якщо показник знаходиться в межах від 0 до 3, йдеться про повне невиконання певної функції, що спричиняє руйнівний вплив на формування відношення особистості до власного здоров'я.

В даному випадку рекомендації носять категоричний та радикальний характер та їх застосування може в певній мірі підвищити якість формування відношення особистості до власного здоров'я в розрізі окремих функціональних компонентів, що в цілому сприятиме забезпеченню належного стану.

Окреслені рекомендації здатні забезпечити удосконалення процесу формування відношення особистості до власного здоров'я. При цьому визначення такого показника відбувається шляхом підрахунку правильних відповідей. Саме кількість таких відповідей й дорівнює показнику, що розраховується. Виходячи з того, що завдань в розрізі кожного функціонального компонента – 5, а компонент загалом – 8 – максимальна кількість правильних відповідей може дорівнювати 40.

Таким чином можна надати модель формування відношення особистості до власного здоров'я (рис. 1.).

Висновки:

Запропонована модель безперечно сприятиме удосконаленню формування відношення особистості до власного здоров'я.

Наукова новизна даного дослідження полягає в розробці та обґрунтуванні моделі формування відношення особистості до власного здоров'я.

При цьому в якості наряду подальшого дослідження доцільно зазначити необхідність розробки спеціальних завдань для апробації запропонованої моделі, які в повній мірі здатні висвітлити об'єктивну якість кожної окремої функціональної компоненти.

Література

1. Атаманенко Л. М. Дослідження соціальних і психологічних складових суб'єктивного образу здорового способу життя. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр.*

Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2004. Т.VII. Вип. 3. С. 15-27.

2. Барко В. І., Бойко О. В., Литвиненко Е. С. Інформаційний poradnik з питань формування прихильності до здорового способу життя і безпечної поведінки серед військовослужбовців та працівників правоохоронних органів: [практ. посіб.]. Київ : К.І.С., 2008. 142 с.

3. Гріневич І.І. Сутність здорового способу життя: історично-педагогічний аналіз проблеми // Наукові записки. Психолого-педагогічні науки. Ніжин, 2001. № 1. С. 92-99.

4. Забезпечення психологічного здоров'я працівників Національної поліції України: навчально-методичний посібник / Остапович В. П., Барко В. І., Кирієнко Л. А., Пампура І. І., Барко В. В.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. В. О. Криволапчука. Київ : ДНДІ МВС України, 2019. 168 с.

5. Козлов А. В. Структура психологического здоровья: психосемантический подход // Вісник Харківського національного університета. Серія: Психологія. 2011. № 937. С. 130-133.

6. Коцан І. Я. Психологія здоров'я людини / І. Я. Коцан, Г. В. Ложкін, М. І. Мушкевич. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Леси Українки, 2009. 316 с.

7. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я: Навч. посіб.: М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, А.Ф. Косенко, Т.І. Кочергіна; заг. ред. М.С. Корольчука. К.: ІНК ОС, 2002. 272 с.

8. Родіна Н. В. Психологія копіне-поведінки: системне моделювання: дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. К., 2012. 504 с.

УДК 159.9

ДЕТЕРМІНАНТИ СПЕЦИФІЧНИХ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ ПРОФЕСІОНАЛА

Санніков О. І.

доктор психологічних наук, професор
кафедри теорії та методики практичної психології,
Університет Ушинського

Гайворонський В. А.

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського

Анотація. Соціально-політичні й економічні проблеми сучасного суспільства багато в чому визначають зростання людської агресивності. Ця тенденція по різному проявляється на різних рівнях соціальної структури суспільства, що вимагає не тільки невідкладних розв'язків і практичних кроків по зниженню агресивних проявів, але й обґрунтовує доцільність визначення й вивчення причин агресивності особистості. Теоретичні узагальнення показали, що феномен агресії розглядається в рамках певних підходів, які зложилися як у психології, так і в інших наукових дисциплінах, у різних областях знання, при цьому увагу спрямовують не стільки на деструктивних, скільки на конструктивних проявах агресії людини. У роботі основна увага була спрямована на аналіз та оцінку використання матеріалів досліджень, узагальнення результатів яких дозволило виділити найбільш часті причини проявів агресивності особистості. У цілому відзначається наявність декількох широких груп чинників, які спричинені як зовнішніми, так і внутрішніми характеристиками, такими як складні умови життєдіяльності, особливості професійного розвитку, професійно важливі властивості фахівця, особистісні й ситуаційні особливості тощо.

Ключові слова: агресія, чинники агресії, особистість, агресивність, чинники агресивності.

Актуальність проблеми. Одна із самих актуальних і злободенних соціальних проблем сьогодення – це зростання агресивності в представників більшості вікових груп суспільства, різних верств населення й інших. Ця тенденція, на жаль, проявляється в глобальному масштабі у вигляді війн, антропогенних катаклізмів, терористичних актів та ін. Перед людством у цілому й науковим співтовариством зокрема, виникає проблема, яка вимагає термінових розв'язків по зменшенню агресивних проявів особистості, що робить доцільність визначення причин агресії. Отже, мета цього дослідження – виявити й описати основні чинники й джерела агресивності сучасного професіонала.

Аналіз сучасних досліджень. На думку психологів, питання підвищення агресивності сучасної особистості й суспільства стає більш гострою й актуальною проблемою. Культ успіху особистості, виражені трансформаційні процеси, економічна й політична нестабільність у світі, створюють умови для переживання людиною сильних стресових впливів. Як наслідок, при емоційній нестійкості люди все частіше

попадають як у депресивні, так і в агресивні стани. Агресивність старших впливає на молоде покоління, тому що сильно заражає своєю енергетикою. І багато в чому це не дивно, оскільки поведінка дорослих людей у період формування й розвитку особистості є для них еталоном і зразком наслідування (Дмитрієва, Карпович, 2015). Високий рівень агресивності може негативно впливати на особистість професіонала, взаємини з колегами, на розвиток фахівця, успішність діяльності тощо. Агресивність особистості виражається здатністю до агресії, яка може стати причиною виробничих конфліктів. Саме тому вивчення агресивності важливо як для нагромадження професійного досвіду, так і для розв'язку даної наукової проблеми.

Теоретичні узагальнення досліджень агресивності особистості показали, що це явище розглядається в руслі підходів, що склалися, кожний з яких у своїй основі представляє оригінальну інтерпретацію агресивності або агресії (Качмар, 2016). Так, до теперішнього часу склалися й відокремилися інстинктивний (З. Фрейд, К. Лоренц); біологічний підхід (В. Гесс, Р. Джейкобс, С. Мідник, Д. Олдс); когнітивний підхід (Л. Берковиц, Л. Эрон, Д. Зилманн, Л. Хиусманн); розгляд агресивності як фрустрації (Дж. Доллард, Л. Оук, Н. Міллер); соціально-психологічний підхід (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон і Д. Ричардсон, Б. Крейгу). Прояви агресії й агресивної поведінки зацікавили багатьох вітчизняних і закордонних учених, таких як Л. Берковиц, Г. Бреслав, В. Гульдан, С. Жабокрицький, Н. Міллер, А. Реан, Л. Семенюк, Е. Фромм та інш.

Як уважав Л. Берковиц, агресивність – це властивість особистості, яка є провісником емоційного стану агресії й виявляється в гніві, роздратуванні й злості (Берковиц, 2001). За агресивною поведінкою стоїть особливого роду мотив, який одержав назву «мотив агресивності». Дослідники аналізують різні точки зору про походження агресивної поведінки й описують мотиваційні тенденції, пов'язані з агресивною поведінкою. Більшість учених визначає агресивність як відносно стійку властивість особистості, яка проявляється в готовності до агресивних дій; це схильність діяти агресивно й ворожо. Під агресією звичайно розуміють окремі агресивні дії й учинки. Агресивна поведінка – форма цілеспрямованої деструктивної поведінки, яка суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, націлена на розв'язок особливого завдання – нанесення шкоди об'єктам нападу (Мойсеєва, 2011). Значний внесок у вивчення агресивності зробив К. Ізард (1999). Він проаналізував і узагальнив різні експериментальні

данини й теоретичні концепції по проблемі агресивності, описав вплив емоції гніву на прояв агресії, а також з'ясував відмінності між ворожістю й агресією.

Однак агресивність як властивість особистості сама по собі не є обов'язковим показником соціальної небезпеки людину, яка її проявляє. Деякою мірою це пояснюється тим, що зв'язок між агресією й агресивністю особистості не жорстко детермінований, агресія як психологічне явище в моральному сенсі нейтральна, оскільки може привести як до схвалюваного в соціальному плані, так і до протиправної поведінки. Недарма підкреслюються два полюси реалізації цього явища. З одного боку, агресивність сприяє досягненню успіху, проявляється в готовності до прориву, у наполегливості й безстрашності перед труднощами на шляху досягнення успіху, а з іншого боку, вона виражається в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки й спрямована на повне або часткове придушення волі іншого, стримування дій інших, керування ними, аж до заповідання їм шкоди або страждань (Кириєнко, 2016).

Відзначимо, що в психології проблема агресивності розглядається як у деструктивному, так і в конструктивному аспектах, поєднує в собі виділення, вивчення й аналіз як внутрішніх, так і зовнішніх впливів на агресивну особистість. Порівняння фактографічної інформації різних напрямків, підходів і авторських концепцій дозволяє коректно піддавати аналізу найбільш значимі причини агресивності професіонала. Зокрема, у роботі А. А. Кириєнко встановлено, що в осіб егоїстично-агресивного типу й агресивної орієнтації агресивна поведінка визначається агресивністю як властивістю особистості; прояву агресивності сприяє ворожість (в осіб з агресивною спрямованістю найвищий рівень ворожості), низький рівень виразу почуття провини, агресивно-директивний стиль взаємин. Автор показує, що в структурі агресивності в осіб егоїстично-агресивної орієнтації домінують у поведінці фізична й вербальна агресія, в осіб агресивної орієнтації – фізична, вербальна агресія й підозрілість (там само).

Одним з істотних чинників, який багато в чому підтримує агресивні тенденції й прояви, є спрямованість особистості на прийняття відповідальності на себе або перекладання відповідальності на інших, так званий локус контролю.

Поняття локусу контролю в його сучасному трактуванні було введено в психологію представником біхевіоризму Джуліаном Роттером (Rotter, 1966). Він відзначав, що існує континуум, крайніми крапками якого є індивіди з яскраво вираженими зовнішніми або внутрішніми стратегіями атрибуції. Більшість людей займає проміжні позиції між цими крайніми крапками. Згідно того, яку

позицію займає в континуумі індивід, йому приписується відповідне значення локусу контролю. Локус контролю особистості розуміється як схильність особистості бачити джерело керування своїм життям або переважно в зовнішньому середовищі, або в самому собі. Слідом за Дж. Роттером прийнято розглядати два типи локусу контролю: інтернальний та екстернальний.

Інтернальний тип локусу контролю передбачає приписування відповідальності за події, які відбуваються в житті людини, собі, пояснюючи це своїм характером, здатностями. Екстернальний тип локусу контролю характеризується схильністю приписувати відповідальність зовнішнім факторам: іншим людям, долі, випадковості, навколишньому середовищу. Таким особам властиві виражені самозахисні реакції й механізми за типом «агресія й напад». У багатьох дослідженнях встановлено, що інтернали більш певні у собі, більш спокійні й доброзичливі, більш популярні (Heaven, 1988; Lipp, and others, 1968). Опубліковано дані, які свідчать про те, що екстерналів відрізняють підвищена тривожність, стурбованість, менша терпимість до інших, і підвищена агресивність, конформність, менша популярність (Бажин, Гольнікіна, Эткінд, 1984; Tolor, Reznikoff, 1967). Крім того, підтверджені дослідження, які свідчать про більшу схильність екстерналів до обману й здійсненню аморальних учинків (Знаків, 2005). Відомі експериментальні дані, які вносять корективи в існуючі уявлення про зв'язок локусу контролю з деякими особливостями особистості. Зокрема, у дослідженні D. Lester (1988) результати не підтверджують гіпотезу про зв'язок депресії із зовнішнім локусом контролю. Напроти, отримані дані свідчать про стійкий зв'язок екстернальності з гнівом і агресією, ніж з депресією.

Узагальнюючи короткий теоретичний аналіз літератури з проблеми, прийmemo два робочі поняття – агресії й агресивності особистості. Агресія у цій роботі розуміється як специфічна форма дій людини, яка характеризується застосуванням сили щодо іншої людини або групи осіб, нанесенням фізичної або психологічної шкоди й породжується потребою самоствердження, прагненням до досягнень, а також захисту від дій, які нав'язують особистості. Агресивність розглядається як властивість особистості, яка виражається в схильності й готовності до агресивних дій у процесі реалізації власних цілей.

Мета цієї публікації є виклад результатів теоретико-емпіричного дослідження агресивності осіб з різним типом локалізації контролю.

Результати та їх обговорення. На основі аналізу літератури був сконструйований комплекс взаємодоповнюючих методик у складі: «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (Єлисеєв, 2017); «Опитувальник дослідження рівня агресивності» А. Басса, А. Даркі (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2002); «16-PF особистісний опитувальник» Р. Кеттелла (Єлисеєв, 2017). У дослідженні взяло участь 47 обстежених у віці 23-47 років – магістранти ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Згідно з поставленою метою, був здійснений кількісний (кореляційний) аналіз даних за допомогою комп'ютерної програми IBM SPSS Statistics 23.0.

Розглянемо результати кореляційного аналізу між показниками локусу контролю й показниками агресивних реакцій за методикою А. Басса й А. Даркі. Отримані результати наведено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Значимі коефіцієнти кореляцій між показники локусу контролю й агресивних реакцій

Локус контролю	Показники агресивних реакцій					
	ФА	ВА	НА	Рз	ПП	ІА
Екст	317*		437**	472**	327*	482**
Інтр		-458**	-343*	-423**	-348*	

Таблиця 1 (продовження)

Локус контролю	Фактори особистості (за Р. Кеттеллом)				
	С	Е	М	О	Q4
Екст	-407**	364*	334*	311*	357*
Інтр	407**	-364*	-334*	-311*	-357*

Примітка: 1) нулі й коми в таблиці не зазначені; 2) позначення ** – відображає значимість зв'язку на рівні $p \leq 0.01$; позначення * – на рівні $p \leq 0.05$; 3) умовні позначення показників агресивних реакцій: ФА – фізична агресія, ВА – вербальна агресія, НА – непрямая агресія, Рз – роздратованість, Пд – підозрілість, ПП – почуття провини, ІА – індекс агресивності; 4) умовні позначки факторів: 3 (сила – слабкість «Я»), Е (домінантність – покірність), М (мрійність – практичність), О (схильність до відчуття провини –

самопевненість), Q4 (напруженість – розслабленість); 4) умовні скорочення показників локусу контролю: Екст – екстернальність, Інтр – інтернальність.

Аналіз табл. 1 свідчить про наявність додатних і від'ємних зв'язків між показниками локусу контролю, агресивних реакцій і факторами особистості.

Так, виявлені значимі додатні зв'язки показника Екст (екстернальність) з більшістю показників агресивних реакцій, а саме: з показниками НА (непряма агресія), роздратованість (Рз), індекс агресивності (ІА) на 1% рівні значимості; з показниками фізична агресія (ФА) і почуття провини (ПП) на 5% рівні значимості. Показник Інтр (інтернальність) виявляє від'ємні значимі зв'язки з показниками ВА (вербальна агресія), роздратованість (Рз) на рівні 1% рівні значимості; з показниками НА (непряма агресія) і почуттям провини (ПП) на 5% рівні значимості.

Аналіз даних указує на наявність додатних і від'ємних зв'язків між показниками локусу контролю й факторами особистості. Цікаво відзначити той факт, що показник Екст (екстернальність) виявив переважно значимі додатні зв'язки, а показник Інтр (інтернальність) – переважно значимі від'ємні зв'язки з факторами особистості (за методикою Р. Кеттелла). Так, показник Екст від'ємно пов'язаний з фактором С- (слабкість «Я») на 1% рівні значимості; додатно пов'язаний з факторами Е+ (домінантність), М+ (мрійність), О+ (схильність до відчуття провини), Q4+ (напруженість) на 5% рівні значимості. Крім того, установлені значимі додатні взаємозв'язки Інтр із фактором З+ (сила «Я») на 1% рівні значимості; а також від'ємні значимі зв'язки з факторами Е- (покірність), М- (практичність), О- (самопевненість), Q4- (розслабленість) – на 5% рівні значимості.

Виходячи з мети дослідження – вивчення специфіки агресивності залежно від рівня суб'єктивної локалізації контролю, за допомогою методу «асів» у вибірці обстежених було виділено дві групи осіб. Першу групу склали особи з домінуванням екстернального типу локусу контролю (Екст, 7 людей), іншу – особи з домінуванням інтернального типу локусу контролю (Інтр, 11 людей). Підставою для виділення груп були результати за методикою Дж. Роттера.

Для вивчення індивідуально-психологічних особливостей агресивності був використаний метод «профілів», який дозволив установити специфіку видів, форм агресії й особливості агресивності в представників кожної групи (Екст, Інтр). На рис. 1 надані профілі показників агресивних реакцій (за методикою Басса-Дарки) зазначених груп обстежених. На вісі абсцис (ОХ) розташовані показники агресивних реакцій, на вісі ординат (ОУ) – їх числові значення в процентілях.

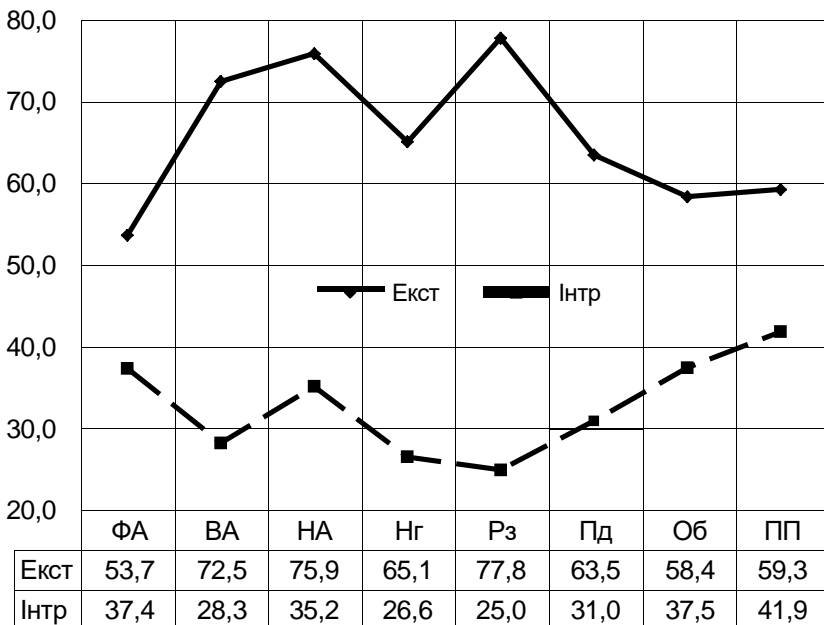


Рис. 1. Профілі показників агресивних реакцій груп осіб з різним типом локусу контролю (Екст, Інтр).

Візуальний аналіз профілів свідчить про наявні відмінності між групами осіб, які вивчаються. Профілі розташовані дзеркально, що вказує на можливі відмінності за всіма показниками агресивності.

Для вивчення характеристик агресивних і ворожих реакцій у груп осіб з різним типом локусу контролю здійснимо ранжування показників агресивності за ступенем відхилення від середньої лінії ряду, що представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Ранжування показників агресивних реакцій в групах осіб з екстернальним та інтернальним локусом контролю

Ранг	Група Екст	Група Інтр
1	Рз+ роздратованість	Рз- відсутність роздратованості
2	НА+ непряма агресія	Нг- відсутність негативізму
3	ВА+ вербальна агресія	ВА- відсутність вербальної агресії

Примітка. Тут і далі: 1) показники зі знаком «+» розташовані в просторі додатних значень (вище 50 процентіля); зі знаком «-» – у просторі від'ємних значень (нижче 50 процентіля); 2) показники надані в порядку зменшення величини відхилення від середньої лінії ряду.

Дані табл. 2 показують, що представникам групи осіб з домінуванням екстернального локусу контролю (Екст) характерна роздратованість (Рз+), непряма агресія (НА+), вербальна агресія (ВА+). Це свідчить про те, що зазначені особи виявляють готовність до прояву від'ємних почуттів при найменшому порушенні, їм властиві як палкість, так і брутальність (Рз+). Ці особи можуть проявляти агресію, яка опосередковано спрямована на інша особу, навіть якщо немає на кого її направити в цей момент часу (НА+). Їм характерне вираження від'ємних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози) (ВА+).

Представникам групи осіб з домінуванням інтернального локусу контролю (Інтр) характерні відсутність роздратованості (Рз-), негативізму (Нг-), відсутність вербальної агресії (ВА-). Це свідчить про те, що ці особи не схильні до прояву негативних почуттів у випадку виникнення незначного порушення, їм не властиві ні палкість, ні брутальність (Рз-). Представники цієї групи осіб не схильні до опозиційної манери в поведінці, не проявляють ні пасивного опору, ні активного опору проти звичаїв і законів (Нг-). Вони не виражають свої почуття за допомогою слів (ВА-). Особам з домінуванням екстернального локусу контролю (Екст) характерна наявність деструктивних тенденцій, переважно в сфері суб'єкт-об'єктних відносин, наявність негативних почуттів і оцінок людей і подій, на відміну від представників групи Інтр, для яких прояв цих якостей не характерний.

Використання методу «профілів» дозволило порівняти дані

особистісних факторів і сформувати портрети яскравих представників в обох групах (Екст, Інтр).

Особи з екстернальним локусом контролю (Екст) характеризуються схильністю до відчуття провини (ПРО+), що свідчить про домінування тривожно-депресивного настрою. Їм властиві самовпевненість, незалежність своєї думки, керування власними правилами поведінки, авторитарність (Е+). Вони характеризуються багатством і яскравістю емоційних проявів, природністю поведінки, готовністю до співробітництва, виявляють уважне ставлення до людей (А+). Представникам цієї групи характерно багата уява, фантазії, які орієнтовані лише на власні бажання (М+). Вони можуть бути занурено в себе, вітати в хмарах, не звертати уваги на повсякденні відносини й обов'язки. Їхня поведінка відрізняється ексцентричністю й своєрідністю. Високі оцінки по фактору напруженість (Q4+) свідчать про порушення, про незадоволеність прагнень. Такі люди стривожені, непосидючі, відчувають себе розбитими, стомленими, але не можуть залишитися без справи навіть в обстановці, яка сприятлива для відпочинку.

Представникам групи Інтр властиві сила «Я» (3+), несхильність до відчуття провини (ПРО-), розслабленість (Q4-), покірність (Е-), практичність (М-). Такі особистості емоційно дуже стійкі й соціально активні. Вони можуть бути витриманими, часто спокійні, їм властивий реалістичний погляд на речі, здатність управляти ситуацією й справлятися із труднощами, як звичайно шляхом запобігання або уникнення ситуацій (3+). Низькі оцінки за фактором (ПРО-) характерні для осіб задоволених життям, певних в успіху й своїх можливостях. Вони жваво відгукуються на всі події, які відбуваються, знаходять інтерес і новизну навіть у повсякденних дрібних справах. Низькі оцінки за фактором (Q4-) говорять, що на перший план в Інтр виступає слабкість або відсутність спонукань і бажань. Такі особи байдужі до удач, незворушні, заспокоєні, задоволені будь-яким станом справ, не прагнуть досягнень і змін. Разом з тим, такі особи не вірять у свої здатності, не вміють відстоювати власну точку зору, тому часто стають залежними (Е-). Низькі оцінки по факторі практичність (М-) також свідчать про врівноваженість, розсудливість. Такі особи добре опираються на значимі й

важливі речі, уміють тверезо оцінити як обставини, так і людей. Однак у несподіваних ситуаціях їм часто не вистачає уяви й винахідливості.

Висновки. Отримані результати дозволяють встановити наступне.

1. Спроекований комплекс методик забезпечує можливість вивчення особливостей агресивності в осіб з різним типом локусу контролю (Екст, Інтр). Взаємозв'язки показників локусу контролю, агресивності й факторів особистості дозволили виділити стійкий комплекс професійно важливих якостей. Підтверджена залежність індивідуальних особливостей прояву агресивності від виду локусу контролю.

2. Емпірично встановлено, що для представників групи Екст характерна наявність деструктивних тенденцій, переважно в сфері суб'єктно-об'єктних відносин, наявність негативних почуттів і оцінок людей і подій. Для таких осіб характерний високий рівень агресивності. Їм властива готовність до здійснення агресивних дій, вони проявляють емоції й переживання, які супроводжують агресивність, не вміють контролювати свої агресивні почуття, думки, установки й реакції.

3. Показано, що представники групи Інтр не схильні до прояву агресивних реакцій, до негативних почуттів, до негативної оцінки людей і подій. Вони відрізняються низьким рівнем агресивності. Не схильні до здійснення агресивних дій, не проявляють емоції й емоційні переживання, які супроводжують прояви агресивності й направляють свою активність на контроль над своїми агресивними емоціями, думками, установками й реакціями.

Література

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль : [Електронний ресурс]. 2001. 196 с. URL : <https://cutt.ly/qNzOZn8>.

2. Дмитриева С. М., Карпович О. Б. Диагностика детерминант агрессии младших школьников как условие повышения компетентности специалиста. Конкурентоспособность в условиях глобализации: реалии, проблемы и перспективы : [Електронний ресурс]. 2015. С. 42-45. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/19644>.

3. Кириенко А. А. Индивидуально-личностные особенности агрессивности подростков различных типов направленности личности : [Електронний ресурс]. 2016. 136 с. URL : <https://cutt.ly/LNzPwMj>.

4. Качмар О. В. Влияние социальной макро- и микросреды на проявление агрессивности личности. Гуманитарный вестник ЗДІА. 2016. № 66. С. 183-191.

5. Мойсеева О. Є. Психологія агресивності підлітків: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2011. 42 с.

6. Тимошенко В. И. Агрессивное поведение: его сущность и причины. Вестник Министерства юстиции Украины. 2015. № 6 (164). С. 55-63.

7. Яковлева О. В. Причины агрессивного поведения младших школьников. Вестник Луганского национального университета имени Тараса Шевченко. 2015. № 1 (290). С. 296-302.

8. Heaven P. Locus of control and attitudes to authority among adolescents. *Pers. and Individ. Differ.* 1988. № 1. P. 181-183.

9. Lester D. Locus of control, anger and suicide. *Activ. new. super.* 1988. № 4. P. 315-316.

10. Lipp L., Kolsol R., James W., Randall H. Denial of disability and internal control of reinforcement. *Journ. of Consulting and Clinical Psychology*, 1968. Vol. 32. P. 72-75.

11. Rotter J. B. Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*. Vol. 80 (1), 1966. P. 1-28.

12. Tolor A., Reznikoff M. Relation between insight, repression-sensitisation, internal-external control and death anxiety. *Journ. of Abnormal Psychology*. 1967. P. 426-430.

УДК:159.923

СІМЕЙНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ЯК ВИД ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ

Меленчук Н. І.

кандидат психологічних наук, старший викладач
кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського

Анотація. У статті розкривається питання психологічної допомоги сім'ям та особливості роботи сімейного консультанта. Звертається увага на поняття психологічного консультування, зокрема сімейного. Висвітлено загальний опис навчальної дисципліни «Сімейне консультування». Розкрито мету і завдання дисципліни, надано її короткий зміст. Зазначено, що вивчення

навчальної дисципліни «Сімейне консультування» спрямоване на ознайомлення здобувачів з основами сучасних підходів до аналізу сімейної ситуації та оволодіння тих засобів і прийомів, які дають змогу допомогти сім'ї у вирішенні актуальних та усвідомлюваних проблем, що виникли нещодавно. Результатом вивчення «Сімейного консультування» повинні стати: вміння оперувати понятійно-категоріальним апаратом психології сім'ї; вміння кваліфікувати сімейну ситуацію; вміння використовувати різноманітну джерельну базу та психодіагностичні методики за змістом запитів з метою надання психологічної допомоги сім'ї; вміння застосовувати знання психології сім'ї для вирішення наукових і практичних завдань в інших прикладних областях психології.

Ключові слова: психологічна допомога сім'ї, сімейне консультування; батьківсько-дитячі стосунки.

Актуальність дослідження. Сучасна сім'я як соціальний інститут відіграє велику роль у житті як окремої особистості, так і всього суспільства. Саме у сім'ї людина народжується на світ, пізнає вперше навколишній світ, отримує безліч різноманітних вражень та емоцій. Водночас, сімейне неблагополуччя позначається на якості життя людини, привносить стан напруги та незадоволення, дискомфорту, тривоги тощо. Все це актуалізує проблему психологічної допомоги сім'ям, спонукає до пошуку оптимальних шляхів вирішення проблеми шлюбної незадоволеності та гармонійного розвитку як у сім'ї, так і у суспільстві. Вирішенням цих завдань займається такий напрямок консультативної психології, як сімейне консультування, що в останні роки активно розвивається в Україні.

Метою даної статті є висвітлення загального опису навчальної дисципліни «Сімейне консультування», яка покликана допомогти здобувачам розібратися в основах сімейного консультування, спрямована на ознайомлення з базовими знаннями в області теорії і практики сімейного консультування; на формування основ системного мислення, базових теоретичних знань і практичних умінь сімейного консультанта.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є основні психологічні положення, теорії, закономірності сімейного консультування. Знання принципів сімейного консультування

є невід'ємною складовою підготовки фахівця, так само, як і володіння методами вивчення сімейних стосунків.

Мета курсу полягає у засвоєнні студентами базових знань в області теорії і практики сімейного консультування; ознайомленні з методами і прийомами, що використовуються у сімейному консультуванні; оволодінні основами системного мислення, базовими теоретичними знаннями і практичними вміннями сімейного консультанта.

Серед **основних завдань** курсу «Сімейне консультування» виокремлено:

1. Ознайомлення з основними зарубіжними та вітчизняними теоретичними концепціями та підходами до сімейного консультування.

2. Оволодіння понятійним і термінологічним апаратом дисципліни.

3. Освоєння принципів психологічної корекції взаємовідносин у сім'ї, практичними методами, техніками та прийомами сімейного консультування.

4. Формування у здобувачів навичок використання знань, отриманих під час проходження курсу, у майбутній професійній діяльності.

У результаті освоєння дисципліни, здобувач повинен демонструвати наступні здобутки навчання:

Знати про основні поняття психології сім'ї; основні види дезадаптації сімейних відносин; специфіку сімейного консультування; основні напрямки діяльності сімейного психолога: психологічну діагностику, психологічну корекцію (психотерапію), психологічне консультування; основні методичні підходи до сімейного консультування; види психологічного втручання при роботі з різними завданнями і проблемами сім'ї.

Вміти оперувати понятійно-категоріальним апаратом психології сім'ї; кваліфікувати сімейну ситуацію; виявляти психологічні причини виникнення тієї чи іншої сімейної ситуації; розробляти програми психологічної допомоги сім'ї на підставі вивчення різних аспектів сімейного життя та всебічного бачення сімейної ситуації; надавати психологічну допомогу сім'ї та окремим її членам; застосовувати знання психології сім'ї для вирішення наукових і практичних завдань в інших прикладних областях психології.

Короткий зміст дисципліни. Сімейне психологічне консультування є досить молодим видом допомоги сім'ї. Початок розвитку цього виду консультування належить переважно західним психологам та психотерапевтам і походить з практики сімейної психотерапії. У 30-40-х роках. XX століття у роботі з сім'ями акцент з психічних порушень особистості змістився на проблеми спілкування та життя подружжя. І як самостійна галузь психологічної допомоги сімейна терапія оформилася в 60-х роках. XX століття. Становлення консультування у вітчизняній психологічній науці розпочинається у 80-х роках XX ст. Сьогодні ця галузь продовжує свій розвиток. Такі сучасні вчені, як Ю. Є. Альошина, О. Ф. Бондаренко, А. Я. Варга, С. В. Васьківська, П. П. Горностаї, З. Г. Кісарчук, А. Ф. Копйов, Л. Г. Лисюк, Г. І. Онищенко, Н. І. Оліфірович та ін., роблять значний внесок у цей напрям, досліджуючи його різні сторони. Однак теоретичний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики показав, що багато аспектів консультативної допомоги залишаються малодослідженими [1; 3; 5; 6; 7].

В літературі сімейне консультування розглядається як короткотривалий процес, спрямований на допомогу і підтримку сім'ї у вирішенні актуальних, ясно усвідомлюваних проблем, які нещодавно проявились [1; 7; 8; 9].

Сім'я розуміється як мінімальна соціальна група, що є найважливішою формою організації індивідуального побуту. Сім'я заснована на подружньому союзі і родинних зв'язках і передбачає відносини між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, братами та сестрами та іншими родичами, що живуть разом і ведуть спільне господарство [8].

Психологічна робота з сім'єю є складною і багатогранною. Це зумовлено рядом обставин. Так, сім'я включає в себе велику кількість різноманітних відносин і взаємозв'язків, для формування яких мають значення особистісні прояви членів сім'ї, її соціальне оточення, звичаї, традиції, соціально-економічні умови тощо. Внаслідок того, що відсутній єдиний підхід до проблем сім'ї, єдине розуміння її сутності та структури, існує значна кількість шкіл, течій і напрямів з різними підходами до проблем сімейної допомоги. Специфікою психологічної роботи з сім'єю є те, що вона передбачає роботу з кількома клієнтами водночас, де з

кожним окремо потрібно побудувати взаємодію. У фокусі уваги консультанта зосереджуються задачі розвитку сім'ї, особливості її рольової структури і закономірності функціонування. Консультант створює умови для організації орієнтування клієнта в проблемній ситуації, аналізу ситуації, планування варіантів можливих рішень [5; 9].

Мета і завдання навчальної дисципліни «Сімейне консультування» дозволили сформувані такі проблемні питання:

- психологічна допомога сім'ї, що очікує дитину: підготовка до народження дитини, формування адекватних виховних установок, психологічне просвітництво; практика психологічної роботи з парою, що бажає створити сім'ю;

- психологічна діагностика сім'ї;

- психологічне консультування сімей з приводу батьківсько-дитячих стосунків; відмінності у консультуванні проблем дитини і проблем дорослих, пов'язаних з дитиною; робота психолога-консультанта з проблемами виховання дітей у сім'ї; труднощі роботи психолога у консультуванні батьків; особливості психологічного консультування батьків з приводу взаємин з дітьми різного віку; основні методи психокорекції викривлених батьківсько-дитячих стосунків;

- консультування з приводу труднощів у взаєминах з дітьми; стиль сімейного виховання; порушення системи взаємин з дітьми; причини виникнення батьківсько-дитячих конфліктів; запити батьків; психологічні проблеми, що виникають при нормативному розвитку дитини в кожному віковому періоді; батьківсько-дитячі конфлікти; проблеми навчання дітей, їх загального психічного розвитку; труднощі дитини у спілкуванні з однолітками, вчителями, іншими дорослими; проблеми, пов'язані з фізичним і психічним здоров'ям членів сім'ї, емоційними переживаннями, станами (депресії, страхи, фрустрація тощо); соціальні контакти: соціальна невлаштованість, труднощі адаптації, конфлікти сім'ї з навколишніми; асоціальна поведінка дитини тощо;

- практика консультування батьків з дітьми підліткового віку (перешкода автономізації та самостійності дитини з боку батьків, нав'язування дитині патологічних ролей; нездатність батьків сформувані світогляд дитини);

- консультування батьків, що відчувають труднощі у

взаємодії з дорослими дітьми;

- консультування у ситуаціях: розлучення, насильства у ній, втрати; консультування у ситуації розлучення; дитина у ситуації розлучення батьків. визначення сімейного насильства; види сімейного насильства: фізичне, психологічне, економічне, сексуальне; концепція психологічної втрати/втрати; фізична втрата та символічна втрата; горе як реакція на важку втрату значного об'єкта, втрату частини власної ідентичності чи очікуваного майбутнього.

Слід зазначити, що звернення подружжя за консультацією до психолога часто пов'язане зі скаргами на труднощі у взаєминах з дітьми різного віку. Найбільшою проблемою є відносини з власними батьками, непорозуміння, що сприяють відчуженню. Серед найтипівіших скарг можна виокремити так, як постійні конфлікти з дитиною, неслухняність і впертість дітей; неухважність; некомунікабельність; неорганізованість поведінки; неповага до батьків, грубість; брехливість (за яку приймають і дитяче фантазування, і використання неправди заради порятунку, зі страху бути покараним) тощо.

Традиційно у психологічному консультуванні з приводу складності відносин з дітьми виділяють три органічно пов'язані напрями:

1. Підвищення соціально-психологічної компетентності батьків, навчання їх навичкам спілкування і розв'язання конфліктних ситуацій;

2. Психологічна допомога дорослим членам сім'ї, яка включає діагностику сімейної ситуації всередині і роботу на її змінами;

3. Психотерапевтична робота безпосередньо з дитиною [4].

Вибір тактики роботи залежить від тривалості консультування, освіти та віку клієнтів, типу сім'ї, готовності батьків до майбутньої внутрішньої роботи.

Таким чином, сімейне консультування є відносно новою галуззю психологічної практики, яке розглядається як короткотривалий процес, спрямований на допомогу і підтримку сім'ї у вирішенні усвідомлюваних проблем. Робота психолога спрямована на зміни ролівої взаємодії та забезпечення можливого особистісного зростання кожного

члена сім'ї, адже кожен з них є елементом сімейної системи. Об'єктом у сімейному консультуванні виступає сім'я як системне утворення в усій складності її структури. Предметом – труднощі та проблеми сімейної взаємодії на різних рівнях і етапах її розвитку. Надання ефективної психологічної допомоги сім'ї потребує глибокої теоретичної та практичної підготовки.

Література

1. Алешина Ю. Е. *Индивидуальное и семейное консультирование*. М. : Класс, 2004. 208 с.
2. Бондаренко А. Ф. *Психологическая помощь: теория и практика*. М. : Независимая фирма «Класс», 2001. 336 с.
3. Васьківська С. В. *Основи психологічного консультування: Навч. посіб. Київ : Четверта хвиля, 2004. 256 с.*
4. Галян О. *Сімейне консультування. Методичні матеріали до семінарських занять для студентів напряму підготовки 6.030102 «Психологія»*. Дрогобич, 2012.
5. Карабанова О. А. *Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: учеб. пособие*. М. : Гардарики, 2008. 302 с.
6. Кісарчук З. Г. *Особливості сучасної родини та специфіка надання їй психологічної допомоги. Творча спадщина Г. С. Костюка та сучасна психологія. До 100-річчя від дня народження академіка Г. С. Костюка: Матеріали III з'їзду Товариства психологів України*. К., 2000. С. 78–79.
7. Максимова Н. Ю. *Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.*
8. Шнейдер Л. Б. *Семейная психология: Учебное пособие для вузов*. Изд. 4-е. М. : Академический проект; Трикста, 2008. 736 с.
9. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. *Психология и психотерапия семьи; 4-е изд.* СПб. : Питер, 2009. 672 с.

Аннотація. В статті розкривається питання психологічної допомоги сім'ям та особливості роботи сімейного консультанта. Звертається увагу на поняття психологічного консультування, в тому числі сімейного. Описано загальноєвропейське описання навчальної дисципліни «Сімейне консультування». Розкрито цілі та завдання дисципліни, представлено її коротке змістове наповнення. Зазначено, що вивчення навчальної дисципліни «Сімейне консультування» спрямоване на ознайомлення студентів з основами сучасних підходів до аналізу сімейної ситуації та оволодіння цими методами та прийомами, які дозволяють допомогти сім'ї в розв'язанні актуальних та усвідомлюваних

недавно возникших проблем. Результатом изучения «Семейного консультирования» должно стать: умение оперировать понятийно-категориальным аппаратом психологии семьи; умение квалифицировать семейную ситуацию; умение использовать разнообразную родниковую базу и психодиагностические методики по содержанию запросов с целью оказания психологической помощи семье; умение применять знания психологии семьи для решения научных и практических задач в других прикладных областях психологии.

Ключевые слова: психологическая помощь семье, семейное консультирование, родительско-детские отношения.

Annotation. *The article reveals the issue of psychological assistance to families and the features of the work of a family consultant. Attention is drawn to the concept of psychological counseling, including family counseling. The general description of the discipline "Family Counseling" is highlighted. The goals and objectives of the discipline are revealed, its summary is provided. It is noted that the study of the discipline "Family Counseling" is aimed at familiarizing applicants with the basics of modern approaches to the analysis of the family situation and mastering the means and techniques that help the family in solving urgent and perceived problems that have recently arisen. The result of studying "Family Counseling" should be: the ability to operate with the conceptual and categorical apparatus of family psychology; the ability to qualify the family situation; the ability to use a diverse spring base and psychodiagnostic methods for the content of requests in order to provide psychological assistance to the family; the ability to apply knowledge of family psychology to solve scientific and practical problems in other applied areas of psychology.*

Keywords: *psychological assistance to the family, family counseling, parent-child relations.*

Для нотаток

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
ОСОБИСТОСТІ : ТЕОРІЯ, ДОСВІТ, ПРАКТИКА**

Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної конференції

28-29 квітня 2022 р.

Редактор: *І. А. Василенко*
Підготовка до друку: *О. І. Санніков*

Підписано до друку 27.10.2022 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Arial Cyr». Друк – цифровий.
Умов. друк. арк. 8,1. Обл.-вид. арк. 10,5. Тираж 115. Зам. 45-97.

Віддруковано з готового оригінал-макету
ФОП Бєлий А.Є.
м. Одеса; тел. (048) 770-12-02